

Jens Christian V. Johansen

Da Djævelen var ude ...

Trolddom i det 17. århundredes Danmark

Odense Universitetsforlag

om i 1620.

Indholdsfortegnelse

Kap. 1: Indledning	9
Kap. 2: Kilder og metode	15
Kap. 3: Det juridiske grundlag: Norm og praksis	20
Kap. 4: Trolddomsprocessernes opsving og aftagen i det 17. århundredes Jylland	34
Kap. 5: De jyske processer	47
Kap. 6: Case-study: Sydvestjylland. V. Horne herred og Kærgård birk med stikprøver fra Skast herred	101
Kap. 7: Case-study: Ribe 1610-1620	112
Kap. 8: De falsterske processer i 1690'erne	128
Kap. 9: De danske processers ophør	139
Kap. 10: Konklusion	157
Noter	161
Tabel 18-27	198
Figur 4-7	216
Kort 3-27	222
Bilag: Liste over troldfolk 1609-1687	242
Kilder	283
Litteratur	289
Résumé en français	307
Personnavneregister	316
Sagregister	322
Stednavneregister	324

Kapitel 3

Det juridiske grundlag Norm og praksis

Et hundrede år efter kristendommens indførelse gøres vi opmærksom på eksistensen af troldfolk og trolddom i Danmark. I 1080 skrev pave Gregor VII til den danske konge Harald Hen, »i denne forbindelse synes følgende, hvad vi har erfaret om Eders folk, ikke at burde forbigås, men i højeste grad at burde forbydes under straf af apostolisk bandlysning, nemlig at det giver præsterne skylden for stærke udsving i årstidernes temperatur, stormvejrs forstyrrelser og alle mulige legemlige sygdomme«, og der fortsættes »endvidere må I ikke tro, at det er rigtigt af Eder at handle ugudeligt med hensyn til kvinder, der af samme grund ved en lignende ubillighed er kendt skyldige i kraft af en umenneskelig og barbarisk skik.«¹

I de næste 600 år omtales trolddom spredt i den danske kirkelige og verdslige lovgivning. Oftest handlede paragrafferne om processuelle forhold; og det var først med forordningen af 12. oktober 1617, at der blev fremlagt forskrifter om forbrydelsens materielle indhold.

Den tidligste lovgivning findes i Skånske kirkelov kap. 7 og Sjællandske kirkelov kap. 11, begge fra tiden o. 1170. Paragrafferne omtaler trolddom og forgørelse i forbindelse med manddrab, og mens Skånske kirkelov indtil efter 4. Laterankoncil indeholder en bestemmelse om, at skyldsspørgsmålet skulle afgøres ved jernbyrd, blev fremgangsmåden efter dette tidspunkt i begge love den, at den anklagede skulle rense sig ved nævn. Jyske lovs oprindelige tekst indeholdt ingen bestemmelser om trolddom; men i håndskrifter af loven fra efter 1400 findes tilføjet et kapitel

III-69: Om trolddom. Hvis en mand beskylder en anden for, at man har forgjort noget, som tilhører ham, med trolddom, og den sagsøgte ikke vedgår, men nægter det, og sagsøgeren beediger sigtelsen imod ham, da skal den sagsøgte værge sig med nævn i kirkesogn, såvel over for sagsøgeren som over for biskoppen.²

Da det er det eneste sted, Jyske lov omtaler kirkenævninger, anses det almindeligvis for sandsynligt, at kapitlet er overtaget fra kirkeretterne, hvor dette bevismiddel blev brugt.³ Til forskel fra den Skånske og Sjællandske kirkeret var der altså i Jyske lov tale om kirkenævninger, hvilket kan have haft betydning for det varierende antal nævninger (se s. 27). Påpeges skal det, at forgørelsesobjektet i Jyske lov blev udgjort af andres ejendom, mens de under forfølgelserne i det 16. og 17. århundrede så hyppigt forekommende forgørelser af personer tilsyneladende ikke var blevet overvejet af kapitlets forfatter(e).

Trolddom er også omtalt i skånske bylove fra det 15. århundrede, – men da handler det i modsætning til Jyske lov kun om forgørelser af personer.⁴

Indtil begyndelsen af det 16. århundrede var dette de eneste trolddomsparagraffer,

der eksisterede i dansk ret. Med kapitlerne 78 og 79 i Christian II's landlov ændredes dette forhold; pga. lovgivningens korte levetid, blev bestemmelserne dog ikke mere end et intermezzo.

Paragraf 78: Om troldom. Mandt eller quinde, som röchte ganger aff, ath the fare meth troldom paa landzbyerne, tha schall vor Embitzmandt lade thage grandgiiffueligen vare paa thennom, om the findes pa sligh steder, som icke sedvonligt er, som hereffter følger, som er om Nattethide, afftenindt syldig, Morgenindt, eller eene vedt rindendis vandt, eller och andre hellige tiider, Skiertorsdag, och Sancti Valburgis Natth, som thet siiges at brugis meere paa the tiider, endt andre tiider om aaritt; och kommer thre achte vindne for dommeren, som thet ville vindne meth deris eedt, atth the saadanne röchte y sandhedt hördt hassue y then bye effter then person & c., tha schulle saadanne strax paagribs aff vor Embidzmandt och schulle the giffue budt effter vor profatz, att handt schall magt hassue att griffue och pyne thennom; staa the tha theris gierninge till, dog ingen har faaet schade theraff, tha schulle the straffis therfor, som tilbörligt er, met riis eller suöber och vises aff byen. Huilche, som uti saadanne vantro stedt, som för er sagt, och er beviisligt, att nogen ehr scheet ther schade offuer, som merchelig er, tha rettis efftersom pleyer att rettis offuer the, som bruer throidom, og met sandt gierning befunden er. Thesligste naar nogre andre aff saadanne mennischer, som för er rört, thruger nogre theris Jelfnchristen met nogre saadanne schade att förde thennom paa, enten paa theris legeme eller guodtz, och thet vedherfaris thennom, och er beviisligt, tha mue saadanne paagriiffuis och rettis effther lougen for theris misgerninger, som för er sagdt.

Paragraf 79: Om nogher vanthois for throidom. Item naar nogre söger tiidt och offthe til mandt, eller quinder hemmeligen om raadt till theris fæe, queg, eller om sadant anditt, tha schulle the louligen advaris att the saadant lade. Fiindes the siiden at bevare sig thermet, ehn gang, thuog gange, tha mue the siiden paagriiffuis och rettis effter theris misgierninger, och the, som till thennom söge om raadt, schulle myste hudenn.⁵

Hvad enten disse to paragraffer blev optaget i den endelige landlov eller ej,⁶ betød de et forsøg på en tilnærmelse til romersk kanonisk lovgivning; især paragraf 78's omtale af den mulige anvendelse af tortur. Indholdet i forbrydelsen synes derimod ikke ændret i forhold til tidligere, idet der kun omtales konkret skade; endnu blev hverken djævelpagt eller sabbatdeltagelse omtalt. Et enkelt punkt skal imidlertid påpeges som usædvanligt; med tre vidneudsagn om troldomsrygte kunne profosen iværksætte tortur. Normalt var blot to vidneudsagn tilstrækkelige.

Medvirkende til at hindre udviklingen mod omfattende processer var to paragraffer fra den Københavnske reces af 1547.

Paragraf 8: Item skal ei heller nogen udeske meniske eller nogre andre, som forvunden ere for nogen uerlig sag tiufve, foredre, troldkarle eller troldkvinder sta til troende enten udi vinisbiurd eller udi andre maade, i hvad de ville sige eller vitne paa nogen.⁷

Paragraf 17: Item skal ingen pinlige forhøris, uden den er tilforne forvunden til døde for nogen ugierning.

Paragraf 8 fik især betydning for udlæggelserne. Tortur og deraf følgende udlæggelser kunne medføre, at omfattende processer blev sat i gang, men med paragraf 8 blev denne fremgangsmåde forhindret; og i praksis fulgte landstinget i det 17. århundredes Jylland denne bestemmelse. Ingen anklaget blev dømt alene på tidligere dømtes ord; når en konkret skade gennem uvildige vidner var blevet bekræftet, var det almindeligt, at landstingsdommerne tilføjede, at den anklagede også var blevet udlagt. Men disse udlæggelser blev aldrig betragtet som tilstrækkelige i sig selv til at føre til domfældelse.

Paragraf 17 betød, at der skulle afsiges dødsdom over en anklaget, før tortur var tilladt; og der er ikke tvivl om, at denne paragraf blev fulgt af *myndighederne* gennem perioden. En anklaget kunne således ikke blive dømt alene på en afvungen tilståelse. Disse paragraffer betød, at myndighederne førte et strengt opsyn med forholdene omkring trolddomsprocesserne.

At der dog kunne forekomme overtrædelser, der truede de regler, myndighederne ønskede overholdt, vidner art. 8 i den Kalundborgske reces af 1576 om. Foranlediget af en konkret sag, hvor de fynske landstingsdommere havde fældet et dømmende nævnningetog, efter at den anklagede kvinde tilsyneladende var blevet brændt, bebudede Rettertinget, hvortil landstingsdommen var blevet stævnet, at kongen »efterdi der findes stor uskikkeligheud udi slig trolddomssag ... med det første vil gøre en Ordning og skik, hvormed slige sager efter denne dag holdes skal«.⁸

En sammenligning med forholdene på kontinentet viser, at de danske myndigheder tog hele spørgsmålet om trolddomsprocesser meget seriøst. Flere steder f.eks. i Tyskland gik der ikke mange dage mellem dom og eksekution, og selv om appel var mulig til Reichskammergericht, skulle det foregå i al hast, da den anklagede ellers allerede var henrettet. Resultatet blev indenfor dansk ret den nedenfor citerede artikel, der er det første eksempel i Europa på obligatorisk prøvelse for hekseprocesser ført ved verdslige domstole.⁹ Ligeså meget som bekymring over misforholdene ved processerne skal denne artikel dog ses i sammenhæng med de centraliseringsbestrebelse, de danske myndigheder efter reformationen i 1536 havde søgt at gennemtvinge, og som med uformindsket styrke blev fortsat i Christian IVs regeringstid.

Den Kalundborgske reces af 1576, art 8: Och eftersom vi hafve formerkt, hvorledis at naar Kirkenefn och andre, som pleie at sverge om trolddomssager, opkrefvis och sverge nogen, som beskyldis for slig misgerninger, til ilden, da er det tit och ofte blevet befundet, at de, som saa ere blefvit ofversvorit och ret hafve verit uskyldige, da paa det at ingen i saa maade skulle overillis eller uskyldeligen tagis af dage, førre end endelig dom er gangen, ville vi, at al tid herefter sa dermed holdis skal, at naar kirkenefn hafver ofversvorit nogen, som for troldomsager er anklagit, da skal dend, som ofversvorit er, icke strax rättis, men blifve besiddendis, til saa lenge sagen indstefnis til landstinget, och landsdommerne da at dømme derpa och enten dømme forskrefne kirkenefn ved magt eller feld at være, och dersom dend slegt och venner, som ofversvorit blifver, icke ville stefne sagen til landsting och tage dom, da skal det stande den anden part oben fore at stefne og tage endelig dom efter, som forskrefvit

staar. Dog skal dend, som ofversveris, icke aflivis, førre dom er gangit til landsting, som førre et rørt.¹⁰

Ifølge denne artikel var det kun de, der var blevet oversvoret ved kirkenævn, altså var kendt skyldige ved 1. instans, der skulle have deres sag indbragt for landstinget. Hvad der i praksis skete med de sager, hvor den anklagede blev kvitsvoret ved 1. instans, vides ikke. En lang række jyske sager, der var endt med kvitsværgelse, blev appelleret til landstinget, – så mange, at det kunne tyde på, at kvitsværgelser blev appelleret. Men spørgsmålet må stå åbent, indtil en kvitsværgelse, der ikke blev appelleret, eventuelt findes i en 1. instans-protokol.

Efter at denne reces var blevet offentliggjort, er der træk, der antyder, at antallet af trolddomsprocesser faldt,¹¹ hvilket må betyde, at myndighederne havde held til at føre deres principper om strengere kontrol med forholdene omkring processerne ud i livet. Der gik 40 år, før der på ny blev lovgivet mod trolddom i Danmark. Det skete med forordningen af 12. oktober 1617 om »troldfolk och deres medvidere«, hvor der for første gang kom forskrifter, der både definerede forbrydelsens indhold og fastlagde straffene for forbrydelsens former.

Forordningen af 12. oktober 1617: 1. at dersom nogen epter denne daug befindis udi forskrefne konster <i.e. signen, manen, malen, characteres eller malen, vise igien, visse dagers udi ugen udveelse etc.> kyndige og forfarne at verre och denneom øfve och bruge, daa skulle de, som ere af adel stande til rette och straffis epter, som af os och vore rigens raad ofver dennom kient och afsagt vorder; de andre som icke ere af adel, skal hafve forbrut deris boeslod och rømme alle vore riger, lande och førstendomme, meden de, som saadanne folkis medvidere ere och deris raad och daad til sig eller sine bruge eller bruge lade, skal første gang om de ere af adel, staa obenbare skrifte och hafve forbrut til nestliggendis hospital et tusinde daller; de andre skulle ilige maader sta obenbare skrift och straffis epter deris formufve; anden gang saa frembt nogen befindis i samme forseelse, da skulle de, e hvo som helst de ere, uden al exception lige pen och straf verre undergifne med dennom, som konsterne øfve och der udi forfarne ere.

2. Hvis rette troldfolk belangis er, som med diefvelen sig bebundet hafver eller med hannom omgaais, med dennom skal forholdis epter lougen och recessen; meden de, som sig med saadanne folk indviklet och ved deris troldom noget sig understaar at lade forette, skal straffis paa deris hals uden ald naade.

3. Och paa det saadan voris alvorlige vilge och forordning gud til ere dis bedre kand epterkommis, da biude vi och hermed strengeligen befatter alle vore befalingsmend och ridderskaf, saa och bisper, provister, prester og borgemestre, raadmend, foged och alle andre, som ere i øfrigheds(s) kald och bestilling, at de enhver epter sin condition, strax de derom videndis vorder, alle dennom, om hvilke denne vor forordning formelder, andgifver, tiltaller och straffe lader, saa frembt de self derfor icke vil stande os til rette som de saadanne folkis medvidere ere och med dennom samtycke.¹²

Forordningen gennemførte en sondring mellem de personer, som anvendte overnaturlige

handlinger i den hensigt at hjælpe deres medmennesker og kvæg, og de »rette troldfolk, som med Diefvelen sig bebundit hafver eller med hannom omgaais«. Den første gruppe skulle dømmes til at miste deres boslod og til landsforvisning, mens de »rette troldfolk« skulle dømmes efter loven og recessen, som ifølge art. 8 i den Kalundborgske reces indebar bålstraf.¹³ Bestemmelserne i forordningen af 1617 blev gentaget med ubetydelige sproglige afvigelser i den såkaldte Store reces af 1643, II bog, 28. kap., art. 1-3. Med Danske Lov af 1683 blev sondringen mellem forskellige typer indenfor forbrydelsen ført helt ud i livet.

DL 6-1-9: Befindis nogen Troldmand eller Troldqvinde at have forsoret Gud och sin hellige daab och christendom, og hengivet sig til Dievelen, den bør levendis at kastis paa ilden og opbrændis.

DL 6-1-10: Hvo som bruger nogen galne indbildede konster med fortsæt at ville forgjøre og skade en anden, have sin hovedlod forbrut: Og er det en mandsperson, da straffis hand med Jern og Arbejd paa Bremerholm eller andet saadant stæd, sin livs tid; Er det Qvindis-Person, straffis iligemaade i Spindehuset.

DL 6-1-11: End bryde de ud, eller bortløbe, straffis paa deris Liv, om de kand antreffis.

DL 6-1-12: Dersom nogen befindis med Segnen, manen, maalen, Igienvisning, visse dagis udvælgelse, Characteres misbrug, at omgaais, og i saadanne mistænkte konster kyndige og forfarne at være, og dem øve och bruge, da skulle de have forbrudt deris boslod, och rømme kongens riger och lande.

DL 6-1-13: De, som ere saadanne folkis medvidere, og deris raad och Konster til sig eller andre, bruge, eller bruge lade, skulle første gang staa aabenbare skrifte, och give til næste hospital to tusinde lod sølv, om de middel dertil have, eller efter deris yderste formue. Befindis nogen anden gang i samme forseelse, da straffis den ligesom de, der saadan ugudelighed och darskab øve.

Artiklerne 10 og 11 er nye, mens de tre andre bygger på Store Reces. Det afgørende er, at der i Danske Lov skelnes mellem »hekse«, der havde forsvoret deres kristendom og hengivet sig til Djævelen, og »troldfolk«, der bruger »galne indbildede konster med forsæt at ville forgjøre og skade en anden«. Det betyder, at de danske myndigheder var af den opfattelse, at det var muligt at skade andre, uden at Djævelen blev taget til hjælp, hvilket er en afgørende udvikling i forhold til 1617-forordningen.¹⁴ Derudover findes en interessant overensstemmelse i Danske Lov med nyere opfattelser på kontinentet. Fuldstændig som i det franske edikt af 1682, hvor der skrives om »pretendue magie«, ¹⁵ skrives der i Danske Lov om »galne indbildede konster«. Det er franskmænden Yves Castans opfattelse, at det blev besværliggjort at dømme for hekseri ud fra det franske edikt; det samme synes ikke at have været tilfældet med formuleringen i Danske Lov. Derfor kan kun en analyse af praksis afgøre, hvad der lå bag de danske myndigheders skelnen. Som det vil fremgå, havde det jyske landsting allerede før Danske Lov været tilbageholdende med udelukkende at dømme for djævelpagt, idet bevist skade skulle foreligge. Dette forhold kan have ligget til grund for sondringen, således at der reelt forelå en situation, der svarede til den franske.

En vis usikkerhed over for fænomenet kom dog til udtryk i den procedure, der blev besluttet med hensyn til processerne. Efter overvejelser blev det bestemt at fjerne behandlingen ved nævn og lade proceduren følge den, der blev benyttet i andre straffesager, såsom drab,¹⁶ men allerede med et reskript af november 1686 blev det besluttet, at domme i trolddomssager skulle påkendes af Højesteret, før de blev eksekveret.¹⁷ At denne fremgangsmåde ikke medførte en fuldstændig ændret holdning til processerne, fremgår af den sidste egentlige hekseproces for Højesteret i 1693, hvori en enkelt af de anklagede blev dømt til bålet, selv om det blev bestemt, at hun først skulle halshugges.

De materielle regler i Danske Lov med hensyn til trolddom forblev formelt i kraft, indtil de blev ophævet med straffeloven af 1866, i hvilken bestemmelserne om signen, målen og manen alene genfindes i paragraf 255 som former for bedrag. Mens *trolddom* blev forbudt ved lov i 1736 i England, skulle der således gå næsten 175 år fra den sidste egentlige proces i Danmark, til bestemmelserne stille forsvandt i Danmark.

Men een side af sagen er lovgrundlaget, en anden den praksis der blev fulgt af domstolene. Med 1617-forordningen var djævelpagten rykket frem som det centrale element i begrebsbestemmelsen.¹⁸ Det var dog ikke ensbetydende med, at den blev lagt til grund for landstingets praksis. Poul Johs. Jørgensen skriver i »Strafferettens historie«, »det eneste indicium, som de højere retter anså for tilstrækkeligt, blev således det, at en skade var indtrådt, der måtte antages at hidrøre fra den tiltalte og kun kunne være blevet fremkaldt på overnaturlig måde«.¹⁹ Denne vurdering er helt korrekt, men forholdet er ligeså klart udsprunget af den akkusatoriske procedure, der blev fulgt i dansk ret. En djævelpagt var så godt som umulig at bevise uden brug af tortur, og da tortur var forbudt før den endelige domfældelse, er sagen den, at landstingsdommerne måtte lægge befolkningens egen opfattelse af det væsentlige i forbrydelsen til grund for domfældelse. Det skal dog heller ikke overses, at 1617-forordningen indførte et helt nyt materielt beviskrav til forbrydelsen, og en holdningsændring hos landstingsdommerne må have været så godt som umulig at frembringe på en studs. De nævninger, der udtalte sig om skyldsspørgsmålet på 1. instans niveau, havde ikke den fjerneste interesse i, om der forelå djævelpagt eller ej, – de var optaget af, om der var indtruffet skade. Reelt betød det jo, at landstingsdommerne, skulle de have fulgt 1617-forordningens ordlyd, kunne have afvist så godt som alle de indstævnedes processer efter 1617, enkelte tilståelsessager undtaget.

J. C. Jacobsen tvivler på, at en vitterlig erkendt pagt, *isoleret set*, ville være tilstrækkelig til at henføre en pågældende til de »rette troldfolk«.²⁰ Denne opfattelse bekræftes af sagen mod en kvinde på Fjends herredsting (nr. 122); kvinden bekendte, at hun sammen med tre andre kvinder havde haft Djævelen imellem sig i skikkelse af en kat, som de slog med et ris, for at få ham til at forgøre en mand. Alligevel blev hun kvitsvoret af kirkenævningerne for trolddom, og på landstinget udtalte dommerne, at da kirkenævningerne ikke var overbeviste om trolddom, og da kvinden ikke havde lovet nogen ondt, og det var overgået dem, kunne landstingsdommerne ikke fælde nævningerne. Nu kan det naturligvis diskuteres, om kvindens bekendelse regelret var en bekendelse af djævelpagt, men hendes udtalelse nærmer sig trods alt forordningens ordlyd »med hannom at omgaais« så meget, at hun må anses for at have forsvoret sig til Djævelen.

Blot i en sag fra Vennebjerg herred (nr. 381) findes en tilståelse af djævelpagt, der uden tilstedeværelsen af en privat anklager førte til domfældelse ved såvel 1. instans som

ved landstinget. Kvinden tilstod i modsætning til kvinden fra Fjends herred også specielle maleficia, og det må have gjort udslaget. Disse to sager er de eneste i hele materialet med *isolerede* tilståelser af djævelpagt uden en privat anklager.

Anklageren optræder såvel i en sag fra Nordjylland (nr. 394), hvor en kvinde bekendte, at Djævelen havde sat sit mærke på hende, og at hun i øvrigt havde forsvoret sin kristendom, som i en sag fra Kolding (nr. 111) hvor en rudimentær sabbatdeltagelse blev beskrevet. Der kan således ikke herske tvivl om, at djævelpagt som basis for domfældelse spillede en uhyre ringe rolle i de jyske processer; det kan i realiteten kun betyde, at landstingsdommerne havde samme opfattelse af forbrydelsens indhold som den befolkning, der rejste sagerne. Denne opfattelse stod efter 1617 i modsætning til det lovgrundlag, der stillede materielle beviskrav til forbrydelsen.

Den processuelle fremgangsmåde ved trolddomsprocesserne i Jylland var akkusatorisk. Det betød, at en privat anklager skulle rejse sag mod den mistænkte, hvilket foregik ved den mistænktes personlige værneting, dvs. ved bopælens herreds-, birke- eller byting. Almindeligvis foregik det ved, at den krænkede part på værnetinget beskyldte den mistænkte for med trolddom at have forvoldt skade.

Ifølge lovgivningen skulle der derefter stilles kaution (borgen) for den mistænkte, hvis vedkommende skulle forblive på fri fod. Selv i de meget få processer, der findes i original fra værnetingene, oplyses intet derom (nr. 37 og 42); og når der fremkommer oplysninger, findes de midt i sagsfremstillingen. Af en sag fra Vestjylland (nr. 137) fremgår det, at der blev stillet 200 rigsdaler i borgen for den mistænkte, og af en sag fra Himmerland er det gennem en oplysning i et lensregnskab, at vi informeres om, at der var krævet 500 rigsdaler i borgen (nr. 270).²¹

Disse beløb er så overvældende, at der må stilles spørgsmål om, hvor mange der faktisk har været i stand til at rejse sådanne summer, og derved hvor mange af de mistænkte, der har været på fri fod under retssagen. Et interessant eksempel på forholdene omkring borgenstillelse kommer fra en sag fra Skive (nr. 228), hvor borgmesteren og to rådmænd i første omgang havde stillet borgen, men da der begyndte at gå rygter i byen om, at der var set bukke-skikkelser udenfor den mistænktes dør, op sagde de straks deres borgen. Det væsentligste i denne forbindelse er, at først ved deres opsigelse oplyses det, at der overhovedet var stillet borgen. Muligvis har dette spørgsmål sine steder været så rutinepræget, at skriveren ikke har fundet det nødvendigt at notere det.

Kunne der ikke stilles borgen, måtte den anklagede fængsles, hvilket foregik enten hos den private anklager eller hos øvrigheden. Atter er det en af de oplysninger, der er skjult i materialet, og som kun fremkommer f.eks. i forbindelse med tilståelser aflagt før den endelige dom; eller i et vidneudsagn hvor en mand vidner, at den mand, der havde foretaget anholdelsen, havde bedt vidnet komme med til sit hus for at høre, hvad den fængslede havde at sige (nr. 327). Eftersom det naturligvis må have kostet noget at have en anklaget siddende fængslet, var ikke alle i stand til at udrede disse omkostninger; en mand bad da også ridefogeden på Silkeborg slot anholde en kvinde (nr. 609), da han ikke selv havde råd til det.

Skønt det således er i meget få tilfælde, at der fremkommer oplysninger om disse forhold, kan der ikke være tvivl om, at borgenstillelse eller fængsling optrådte i trolddomsprocesserne (her ses bort fra de eksisterende normative påbud); og med de beløb, der blev krævet i borgen, må fængsling have været det mest almindelige.

På tinget skulle anklageren ved vidneførsel bevise, at den anklagede var skyld i hans ulykke, og mindst en af dem, der fremførte beskyldninger mod vedkommende, skulle lægge sin hånd på anklagedes hoved og med højeste ed beskyldte vedkommende for at være en »vitterlig troldkvinde/karl« og årsag til ulykken. Dette punkt var reelt af stor betydning i det senere forløb på grund af landstingsdommernes strengt legalistiske syn på proceduren. Der findes eksempler på, at dommerne hjemsendte en sag, fordi dette punkt var blevet forbigået. I 1636 udtalte dommerne (nr. 544), at de ikke kunne stadfæste nævninge-eden, da den mistænkte ikke var blevet sigtet efter loven; til gengæld lovede de (næsten) at se velvilligt på sagen, når den kom tilbage fra værnetinget efter en rigtig procedure, idet de i præmisserne for hjemsendelsen udtalte sig om hendes »onde løfter och gierninger«.

Vidneførslen skulle prøves af nævninger, der ikke blot lyttede til de vidner, der blev fremført på tinget, men også fik forelagt bekræftede udskrifter af forklaringer eller erklæringer afgivet andetsteds. Nævningeinstitutionen havde flere former, og nævningerne afsagde kendelse i forskellige typer forbrydelser. Sandemændene, der afgjorde manddrab og beslægtede forbrydelser, var beskikkede for livstid, mens de jyske ransnævninge blev valgt af herredets beboere for et år af gangen.²² I trolddomssager over hele Jylland svor de i Jyske Lov III-69 omtalte kirkenævninger; disse blev opkrævet fra sag til sag,²³ og skulle enten i købstæder bo i samme gade eller i landdistrikterne i samme sogn som anklagede.²⁴ Blandt danske forfattere har der hersket nogen tvivl om antallet af og fremgangsmåden ved kirkenævninger og procedurer. J. C. Jacobsen anfører således, at »fremgangsmåden har vistnok været ret uregelmæssig, ligesom nævningernes antal har været vekslende også indenfor den enkelte landsdel, svingende mellem 12 og 16. Medens de jyske kirkenævninge formentlig skulle udpeges af anklagede ...«. ²⁵ Billedet er dog knapt så flimrende, som der er givet udtryk for, idet antallet af nævninger var fastere, end det fremgår af Jacobsens opfattelse. 16 nævninger træffes overhovedet ikke i Jyskelov området, men benyttes f.eks. på Sjælland; kirkenævninge-institutionen blev kun anvendt i de landsdele, der var dækket af Jyske Lov, hvorefter det må hævdes, at de sværgende nævninger på Sjælland var herredsnævninger.

I Jylland svor enten 12 eller 15 nævninger, og det almindeligste var 12. I en sag fra Østjylland (nr. 92) optræder 15 nævninger, hvorefter fogeden spurgte den anklagede, om nogle af de opkrævede var hendes fjender, da han i givet fald ville opkræve andre. Den anklagede benægtede, at det var tilfældet, men ved eden svor kun 12 nævninger. Det samme var tilfældet med en sag fra Sydøstjylland (nr. 152), hvor det tilbydes den anklagede at opkræve 15 nævninger, men kun 12 svor, og i en sag fra Varde (nr. 539), hvor også 15 opkrævedes, men kun 12 svor. Meget taler således for, at Troels Dahlerups opfattelse: at 15 nævninger blev opkrævet, men at tiltalte havde ret til at udskyde de tre i princippet er korrekt,²⁶ dog behøvede tiltalte ikke at gøre det. Eller hvad der også kunne være tilfældet, at mere end tre nævninger blev udskudt: i en sag fra Viborg (nr. 97) skød anklagede i første omgang tre personer ud og nogle dage senere to til, idet hun sagde, at »en paart Aff denom att uere hendes heffndsmend«. Givet har der været en fast praksis, men den blev behandlet med fleksibilitet.

En anden mulighed bør dog ikke lades ude af betragtning; en mulighed, der hang snævert sammen med fremgangsmåden ved nævningeopkrævelsen. I den omtalte sag fra Østjylland (nr. 92) spurgte fogeden den anklagede, om hun selv ville opkræve nævnet,

eller om han skulle gøre det; dertil svarede hun, at det måtte han gøre. I sagen fra Viborg tilbød byfogeden den anklagede selv at opkræve nævnet, men det sagde hun nej til. Til gengæld opkrævede en kvinde fra Nordvestjylland (nr. 144) selv kirkenævnet, og i det tilfælde optrådte kun 12 nævninger. Således taler sandsynligheden for, at når anklagede selv opkrævede nævnet, blev der kun opkrævet 12. At myndighederne og de implicerede parter dog selv var usikre, fremgår med al ønskelig tydelighed af en sag fra Ribe (nr. 587). I august 1637 dømte byfogeden den anklagede til at værge sig med nævn i kirkesogn. Den anklagedes mand ønskede, at byfogeden skulle opkræve nævnet, og i september gjorde denne det så. Ugen efter trak han sin beslutning tilbage og meddelte, at den anklagede selv skulle opkræve nævnet. Selv i en så stor by som Ribe har der hersket usikkerhed om den processuelle fremgangsmåde; men hermed var forvirringen ikke til ende. For da byfogeden ikke ville udmelde nævningerne, lod den anklagedes mand simpelt hen sagen falde, og først 2½ år senere begyndte den atter på bytinget.²⁷ Sammenfattende må det hævdes, at den mistænkte er blevet opfordret til at udmelde kirkenævninge, men hvis vedkommende ikke ønskede eller kunne gøre det, blev udmeldelse foretaget af fogeden.

Når det er blevet hævdet, at 12 eller 15 nævninger svor, skal undtagelsen anføres. I en uhyre kompliceret sag (nr. 339) svor ikke færre end 24 nævninger, og det skete med en delt kendelse, idet 14 nævninger oversvor den anklagede, og 10 kvitsvor hende. Det mærkelige er, at de 18 svor den ene dag og de 6 ugedagen efter, således at forholdet ikke kan have været det, at de 12 første nævninger var delt lige over i deres kendelse, hvorefter 12 nye var blevet opkrævet. Alle 24 må være blevet opkrævet samme dag; der findes ingen oplysninger om denne særlige procedure, så den må stå som undtagelsen, der bekræfter reglen.

Til gengæld bringer sagen løsning på et problem angående nævningerne, der kan forvirre. Ofte angives nævningerne med to eller tre navne og eftersætningen »och deres methbrødre 12 neffningher«. Sætningen kunne forlede til at tro, at der var 14 eller 15 nævninger. Men tallet var 12. Det fremgår af sagen, at otte nævninger kvitsvor den anklagede den første dag, der blev svoret, og formuleringen lød da, at tre personer »och deres methbrødre 8 neffningher« havde kvitsvoret hende. Dermed kan med sikkerhed hævdes, at når tallet 12 anføres i formuleringen, så drejede det sig præcis om 12 nævninger.

Nævninge-eden var ingen dom, men en skyldig/ikke-skyldig kendelse. Før 1576 afsagde fogeden endelig dom, efter at nævningerne havde svoret, men efter dette år skulle skyldig-kendelser påkendes ved landstinget.²⁸ Om det videre forløb efter landstingsafgørelsen har der hersket usikkerhed, om den kunne anses for endelig dom eller blot en konfirmation af nævninge-eden, således at sagen skulle tilbage til underretten for at blive pådømt. At det var tilfældet i Ribe er givet, og ud fra 1. instans protokollerne fra Kærgård birk må det hævdes, at det også var tilfældet andetsteds, end hvor en købstad havde landstingsprivilegium.²⁹ Det var således fogeden, der skulle afsige den endelige dom.

Ved landstinget blev sagen prøvet på ny af landstingsdommerne. Til stede var anklagede, mindst en af anklagerne og repræsentanter for nævningerne med fuldmagt fra det resterende nævn. En sag fra 1620 (nr. 263) klargør, at udskrifter af 1. instans protokollen blev medbragt til landstinget, idet den anklagedes bror fremlagde en afskrift af en bekendelse, hvor der i en given beskrivelse findes en anden dato end i dokumenterne, hvorfor

broderen mente, at det var skrevet til skade for den anklagede. Ligeledes fremgår det også af nogle af de få overleverede regnskaber, bl.a. fra Aalborgshus len,³⁰ hvor skriveren på Storvorde birketing var blevet betalt for udskrifter af to bekendelser, et stokkenævn, et sognevidne og nævninge-eden. På grundlag af disse udskrifter samt et uhyre kort mundtlig indlæg³¹ traf landstingsdommerne deres afgørelse. Landstingsdommerne optrådte i de fleste tilfælde strengt legalistisk, hvilket dog i mange tilfælde sparede anklagedes liv.

Indtil enevældens indførelse i 1660 blev landstingsdommerne udnævnt blandt adelen. Det må hævdes, at dommerne i trolddomsprocesserne fulgte en linie, der, tidens almindelige tro på trolddom taget i betragtning, var uhyre nøgtern. Da dommerne ingen juridisk uddannelse havde, var det nok en fordel for de anklagede, at der i perioden med mange trolddomsprocesser kun var få nybeskikkelser. Iver Juul var landsdommer fra 1598 til 1617, Niels Krag fra 1613 til 1640, Gunde Lange fra 1617 til 1623 og Erik Juel fra 1623 til 1651;³² det har givet en høj grad af kontinuitet i embedet, og landstingsdommerne har kunnet bygge deres afgørelser på egen præcedens.

Ifølge 1576-recessens ordlyd var det kun de personer, der var blevet oversvoret trolddom, der skulle indstævnes for landstinget. Derved opstår der åbenlyst et problem vedrørende dem, der blev kvitsvoret for trolddom ved deres værneting. Selv om nævningerne i de fleste tilfælde var overbeviste om mistænktens skyld, var det et betragteligt antal, der blev kvitsvoret. Mellem 1616 og 1687 kendes afgørelserne fra værnetinget i 463 tilfælde; heraf blev de 402 oversvoret og altså 61 kvitsvoret. 13,2 % af de sager, der er oplysninger om, fik en ikke-skyldig kendelse ved værnetinget. Ikke førend der findes kvitsværgelser i en 1. instans protokol, der ikke blev bragt for landstinget, vil den faktiske procedure i kvitsværgelser være kendt. Imidlertid taler de mange kvitsværgelser, der blev appelleret til landstinget for, at alle blev det. Ikke mindst når det tages i betragtning, at en afgørelse ved landstinget er blevet vurderet meget højt af befolkningen; af hekselistens 676 sager er de 494 sager, hvorom det med sikkerhed vides, at der var blevet opkrævet kirkenævn. De resterende 182 sager var alle udlæggelser, der blev kendt ugyldige af landstingsdommerne; med mindre disses kendelse ikke var blevet anset som værende af stor værdi, havde der ingen grund været til at indstævne udlæggelserne for landstinget. En kvitsvoret kunne ved at appellere sagen til landstinget få en frifindelsesdom, der var af betydning for vedkommendes rygte. Men den mulighed forelå faktisk også, at landstingsdommerne ville fælde et kvitsværgende nævn. Ganske vist var landstingsdommerne tilbøjelige til at følge et kvitsværgende nævn, men det foregik ikke automatisk, og der er et eksempel på, at et kvitsværgende nævn blev fældet. I 1621 blev en kvinde fra Ure (nr. 305) kvitsvoret af 14 nævninger, mens den femtende oversvor hende trolddom (bemærk, at alle 15 nævninger svor i denne sag).³³ Landstingsdommerne udtalte imidlertid, at de 14 nævninger havde funderet deres ed på et sognevidne om ærligt rygte, men de fandt, at sigtelserne blev bekræftet med gjort gerning.³⁴ Det betyder, at anklageren lige så vel må have haft tilbøjelighed til at stævne kendelsen som den kvitsvorne, og det er derfor sandsynligt, at kvitsværgelser blev appelleret.³⁵

Dommerne fulgte strengt artiklerne fra 1547-recessen om, at en troldkvindes ord ikke måtte stå til troende, hvilket betød, at med mindre sådanne vidneudsagn blev fulgt af andre vidneudsagn om konkret skade, blev den indstævnedes frifundet. Alligevel må det konstateres, at der, især i de første år efter 1617-forordningens udstedelse, kunne fore-

komme domsafgørelser, der på baggrund af det totale billede af afgørelser i de jyske processer, synes noget svage i deres præmisser. Om det skyldes usikkerhed over for den nye forordning og dens ordlyd, kan være svært at afgøre. I en sag fra Grenå (nr. 64) lagde dommerne vægt på, at den indstævnedede ikke benægtede de vidneudsagn, en tidligere dømt troldkvinde havde afgivet imod hende, og det stred givetvis imod 1547-recessens ordlyd. Af samme karakter var en sag fra Hads herred (nr. 150), hvor den indstævnedede ikke dømt for skadevoldende trolddom, men for at have lovet at kunne helbrede forgjorte mennesker og for at kunne signe. Ifølge 1617-forordningen og senere praksis kunne signen og manen højst berettige til hovedlods fortabelse og landsforvisning, så dommerne synes i nævnte sag at have været noget upræcise i deres præmisser. Netop spørgsmålet om, hvad landstingsdommerne skulle stille op med de personer, der først og fremmest gav sig af med »kloge kunster«, synes imidlertid at have voldt problemer i årene lige efter forordningens fremkomst.

En kvinde var blevet anklaget for forgørelser i 1619 (nr. 181), men landstingsdommerne fandt ikke, at det var blevet bevist, at hun havde lovet andre ondt, hvorfor hun blev frifundet med en »betinget frifindelse« (se nedenfor). Hun havde dog bekendt, at hun kunne signe, og dommerne udtalte, at kunne det bevises, at hun havde gjort det efter 1617-forordningens udstedelse, skulle hun dømmes ved sit værneting derfor. Men sagen kom aldrig tilbage til landstinget; og efter nogle års tøven på dette punkt, besluttede landstingsdommerne i sådanne sager arbitrært at idømme den i forordningen påbudte landsforvisning, hvis det på det foreliggende grundlag ikke var muligt at stadfæste nævningeeden, og såfremt den indstævnedede havde tilstået »kloge kunster«. Ofte skete det rent praktisk ved, at vedkommende på landstinget nægtede sig skyldig i trolddom, men tilstod at kunne signe og gav nogle eksempler på nogle af de benyttede remser.

Den ovennævnte kvinde var blevet frifundet med en »betinget frifindelse«, *absolutio ab instantia*. Dette retsbegreb – kendes allerede fra *Malleus Maleficarum*,³⁶ men synes i øvrigt at have nået sin fulde udvikling i norditaliensk retspraksis i midten af det 16. århundrede.³⁷ I så godt som alle de sager, der ikke endte med stadfæstelse af nævningeeden, frifandt landstingsdommerne den anklagede med en *absolutio ab instantia*.³⁸ Det var naturligvis i realiteten en frifindelse, men en frifindelse, hvor den indstævnedede faktisk blev anset for at være skyldig. Retsinstituttet indebar, at man ikke endelig afgjorde sagen, men udskød afgørelsen i fremtiden, således at sagen kunne tages op til ny behandling og afgørelse, hvis der fremkom nye beviser.³⁹ Formuleringen lød, at sagen ikke skulle komme vedkommende til skade »førend anderledes beuises kand«. Reelt betød det, at indstævnedede kunne vende hjem til sin bopæl med truslen hængende over hovedet om, at sagen ville blive taget op igen, hvis der blev fremskaffet nye beviser. Alt tyder på, at denne vished har virket disciplinerende i en sådan grad, at den indstævnedede må have gjort alt for at optræde ærligt, når vedkommende vendte hjem. Det var nemlig meget få sager, der kom tilbage til landstinget i Viborg for anden gang. (Se i øvrigt bilag over troldfolk).

I 1619 var en kvinde fra Rom (nr. 144) blevet frifundet med en *absolutio ab instantia* efter at hun havde forsvaret sig storartet. Hvad der skete i løbet af de næste 3 1/2 år, vil aldrig blive afsløret, men sidst på året 1622 bekendte hun pludselig, at hun var en troldkvinde (nr. 334). Nogle nye vidneudsagn og anklagepunkter kom til, og så blev hun dømt til bålet. Man kan spekulere over den modtagelse hun fik, da hun vendte tilbage til

Rom; resultatet synes at stå lysende klart. Den behandling, hun fik, må have været så belastende, at hun bekendte.

I 1618 var en kvinde fra Tastum (nr. 124) bla. blevet udlågt for at have været med til at piske på Djævelen, men da de øvrige vidneudsagn efter landstingsdommernes opfattelse var svage, blev hun frikendt. Tre år senere var hun atter for landstinget (nr. 279); anklagen var vel ikke blevet overvældende forstærket, men til forskel fra begivenhederne i 1618 blev den underbygget af uvildige vidner. Dertil kom, at hun var rømt i tidsrummet mellem de to retssager, hvilket blev betragtet som et indicium på skyld, og resultatet var, at hun i 1621 blev dømt til bålet.

I de to ovennævnte sager gik der nogle år mellem de enkelte processer: i en sag mod en kvinde fra Nordvestjylland gik der tre måneder. På 14 dage i juli 1621 var der blevet produceret en anklage og 79 vidneudsagn mod kvinden (nr. 298), men i begyndelsen af august fandt landstingsdommerne, at der var blevet vidnet i »egen sag« (ingen uvildige vidner) og frifandt hende med en *absolutio ab instantia*. Denne dom må være blevet opfattet som en grov uretfærdighed af de fleste af hendes sognefæller, for allerede i november indledtes en ny proces mod hende. Til forskel fra den første var der nu ikke færre end syv, der anklagede hende; alligevel forholdt det sig ikke anderledes end i den første sag. Der blev stadig vidnet i egen sag. Hvad der i januar 1622 fik landstingsdommerne til at stadfæste nævninge-eden (nr. 311), forbliver et mysterium, med mindre det var en dybtfølt forståelse for, at befolkningen ville have vedkommende fjernet.

I 1633 var en kvinde (nr. 511) blevet anklaget, men tilsyneladende beklagende måtte landstingsdommerne frifinde hende med en *absolutio ab instantia*, fordi det kun var på de punkter, hvor der blev vidnet i egen sag, at hun blev anklaget. I løbet af det næste år blev der så indsamlet flere vidneudsagn, og i januar 1635 var anklagerne stærke nok til at få hende på bålet (nr. 541).

En enkelt gang var kravet om at få en troldkvinde på bålet dog større end evnen dertil. Det var ikke, fordi der manglede folkelig støtte i ønsket om at få elimineret en kvinde fra Refs herred, ikke færre end 62 vidnede i første omgang om hendes onde gerninger, men landstingsdommerne mente, at der blev vidnet i egen sag (nr. 293). 2½ år senere forsøgte befolkningen igen (nr. 342), og kravet var blevet forstærket, da nu 72 personer vidnede. Nok havde befolkningen fundet ud af, at man ikke skulle vidne i egen sag, men da der blot var kommet en enkelt ny forgørelse til på de 2½ år, fandt landstingsdommerne ingen anledning til at ændre den tidligere dom. Så gav sognefællerne op; sagen kom ikke tilbage.

Der kan ikke herske tvivl om, at en anklaget, der vendte tilbage fra Viborg med livet i behold, må have gjort sig store anstrengelser for ikke at lægge sig ud med sine sognefæller. Hvordan livet har været for dem, er ikke til at sige, men flertallet har åbenbart klaret det.

Når alligevel op mod halvdelen af de anklagede undgik bålet, når de kom for landstingsdommerne i Viborg, skyldes det først og fremmest, at dommerne gik ud fra to principper ved deres votering: at vidneudsagn i »egen sag« ikke kunne anvendes, og at vidneudsagn om rygter ikke kunne tages for gode varer. Disse to principper må dog udledes af sagens sammenhæng, idet selve dommen som oftest var formelagtig og kortfattet. Som eksempel herpå en dom fra 1618 (nr. 88):

Saa oc ephterdi nu fremlegis Adschillige winder om for(ne) Maren Andersses wunde throidombs Leffnet och bedreff och bemelte Windesbørd Nesten alle er møtt och med opragt finger oc helgens eed Weret theres winder fuld och fast bestendigh och the med hin anden bestørkes och bekrefftis, Bemelte Diønes Jørgensen Knud Jensen och Simen Jørgensønn och nu for Retten er fremkomen och ofentlig for thingsdomb Lagt thires hennder paa for(ne) Marenn Andersis sicted och Wed thieris høieste eed med opragte fingere wedkiendes thenom hender for enn witerlig throidquinnde thtzt hun med hendis throidombskunst haffuer thennem pa thires helbred forgiord epther som for(uit) staar. Saa forrørte Claghe oc windere ther med stadfestes och offuer æns kommer. Oc Jndthzt hun ther emod fremlegger huor med hun sig Riuge och thilbage driffue kand eller besis sig Erligenn oc well att haffue schichett och forholdett. Tha wiide wi icke emod for(ne) clagher oc windere nu hid steffnet er, at sige eller magteløss dømme. Eftherdj Lougen formeller at Om nogenn mand wider Andenn att hannd haffuer forgiord hanem med troldom och ganger hannd ey wed ther sictes och thennd der sicter aldligeuell gieder och thilmoder hanom dett paa haandt tha werge sig thennd ther sag giffues med Neffen i kierkesogenn. Och eptherdj (for(ne) Neffninger som boer i sogenn hoss for(ne) Maren Andersis haffuer wered Opkreffued hennder endten att schiere eller schøldte the Wed thieres eed epther (for(ne) clager windner och sictelsser som nu er wed magt fundenn haffuer for(ne) Maren Anndersis throidombs Neffnn offuer suourett Wiide wi icke nogenn Aarsag eller thilfald thenom for same thieres eed oc though at kunde felde Men thennd Wed Magtt att uere.

De to principper var, at vidner i egen sag ikke var tilladt, og at vidneudsagn om rygter ikke kunne tolereres. Især princippet om ikke at vidne i egen sag var af afgørende betydning, for dommerne udvidede disse vidner til at omfatte hele den vidnendes familie; det nyttede ikke, at børn, svigerbørn eller søskende verificerede et vidneudsagn: det blev regnet for intet vidne. Denne holdning havde intet med skepsis i trolddomssager at gøre, men var udsprunget af en forståelse for, at en enkelt familie udmærket kunne besidde et stærkt ønske om at få elimineret en bestemt person.⁴⁰ I en sag fra det nordlige Jylland (nr. 596) ses denne holdning helt klart. Landstingsdommerne mente nok, at anklagede havde lovet ondt, og at det var gået i opfyldelse, men på den anden side mente de også, at der blev vidnet i egen sag, og derfor blev anklagede frifundet med en *absolutio ab instantia*.

På samme måde blev vidneudsagn heller ikke taget for gode varer; hvad en person fortalte, han havde hørt en anden sige om mistænkte, kunne landstingsdommerne ikke benytte som grundlag for domfældelse. Som vist ovenfor svigtede dommernes kritiske sans og årvågenhed en gang imellem, men med en frifindelsesrate på op mod 50 % må det konkluderes, at nok delte landstingsdommerne befolkningens opfattelse af troldfolkene, men samtidig overholdtes de principper, som de centrale myndigheder ønskede opfyldt i forbindelse med trolddomsprocesserne.

Især i én type sager var dommerne meget forsigtige, nemlig de relativt få besættelses-sager. Allerede i 1616 udtalte de, at de måtte frifinde med en *absolutio ab instantia* (nr. 48), da de fleste vidneudsagn var fremkommet på baggrund af en besat piges udtalelser. Nogle år senere gik dommerne videre og udtalte i præmisserne (nr. 336), at de frifandt med

en *absolutio ab instantia*, fordi der mest blev vidnet i egen sag efter den onde ånd, »som er løgnagtig«. I Frankrig bla. var de store besættelsessager medvirkende til at skærpe dommernes skepsis over for hekserifænomenet. De jyske dommere var dog allerede på vagt, før besættelsessagerne udviklede sig afgørende. Da den store besættelse i Thisted udspillede sig 1696-98, stillede dommerne sig direkte afvisende over for realiteten i denne sag.⁴¹

Spørgsmålet om processernes ophør vil blive behandlet senere, men en udviklingslinje tegner sig, når landsdommer Villum Lange i 1664 som præmis til en frifindelsesdom udtalte, at ikke nok med at han ikke fandt det bevisligt, at den anklagede (nr. 656) havde lovet ondt, men hun blev også frifundet, fordi hun nægtede sig skyldig i trolddom. Samme Villum Lange havde ganske vist et i 1660'ernes Danmark usædvanligt skeptisk syn på forbrydelsen; samme år (1664) kunne Leonora Christina i *Jammersminde* beskrive, hvorledes det blev sagt, at »den, som da var lands-dommer i Jylland holdt med troldkonerne og sagde, der var ingen Troldkoner til«. ⁴²

Med reskriptet af november 1686 var problemet om afgørelser i trolddomssager ikke alene landstingsdommernes; fra da af skulle enhver dødsdom i en trolddomsproces stævnes til Højesteret. Højesteret – eller før enevældens indførelse Rettertinget – havde været den anden mulighed for stævning. Men det var yderst få sager, der blev indbragt herfor. Af de 494 jyske processer mellem 1609 og 1687 blev kun de fire indbragt for Rettertinget/Højesteret, altså under 1 %, og af disse fire var den ene oven i købet mod Christenze Kruchow, der som adelig havde Rettertinget som sit værneting i sager, der gjaldt liv og ære. Som beskrevet i kap. 2 er det ikke muligt at se forholdet mellem de andre landsdele og højere instans, men det må formodes, at nærheden til København kan have virket opmuntrende til appel. Trolddomsprocesserne må for Jyllands vedkommende anses for at være blevet afsluttet uden de store sværds slag ved landstinget.⁴³

Først mod trolddomsprocessernes ophør begyndte der at herske en stigende tvivl om, hvorledes man skulle forholde sig i disse sager. I 1686 var en kvinde i Århus (nr. 669) blevet dømt på Rådstueretten (da Århus på dette tidspunkt havde fået landstingsprivilegium), og efter november-reskriptet 1686 skulle sagen så indstævnes til Højesteret. Men i juli 1687 skrev magistraten i Århus til Cancelli-kollegiet, at hun stadig sad fængslet i Århus på anklagerens bekostning, men at denne ikke længere havde råd dertil, og at hun heller ikke selv havde råd til at indbringe sagen for Højesteret. Af den grund havde anklageren simpelt hen ladet sagen falde. I november 1687 (et år efter reskriptets udstedelse) kom et sær-reskript for den anklagede, hvorefter hun blev benådet, mod at hun udstod kirkens disciplin.⁴⁴ Denne fremgangsmåde var i uoverensstemmelse med lovgivningen, men den viser også bedre end andet, at der må have eksisteret en vis skepsis hos de centrale myndigheder om fænomenets realitet i slutningen af det 17. århundrede.

Når alle instanser havde truffet deres afgørelse, kunne sagen gå sin videre gang; og hvis den anklagede var blevet fundet skyldig, kunne eksekutionen finde sted. Det skete ved bålstraf. Men før denne kunne den legale tortur finde sted; formålet hermed var bekendelse (af hensyn til sjælens frelse i det hinsides), samt udlæggelse af medskyldige.⁴⁵

Kapitel 4

Trolldomsprocessernes opsving og aftagen i det 17. århundredes Jylland

Selv om trolddom er omtalt såvel i den kirkelige som den verdslige lovgivning i middelalderen, tyder meget på, at processerne først for alvor kom til landet i det 16. århundredes første trediedel. Omtalen i Claus Gjordsens registre fra tidsrummet 1522-1523 af henrettede troldkvinder¹ synes at være den første af denne art. I 1533 svor en præst i Horsens sig fri for anklage, og i 1539-1540 omtales de første mere omfattende sager,² en udvikling der åbenlyst forløb parallelt med forholdene på kontinentet, hvor processerne tog fart i løbet af det 16. århundrede.

Der er enighed i udenlandsk forskning om, at de politiske trolldomsprocesser på kontinentet udgjorde en af begyndelserne til de følgende århundreders omfattende processer,³ og som et skyggebillede deraf fremtræder et overraskende træk i de danske processer. Det danske kongehus følte sig flere gange ramt af troldfolkenes onde gerninger. Første gang i 1542-1543, da Christian IIIs flåde blev spærret inde i Helsingør havn af et voldsomt uvejr (der blev tilskrevet troldfolk); anden gang i 1567-1568, da den danske flåde under et krigstogt mod Sverige blev ramt af uvejr under Gotland,⁴ og tredje gang, da den skotske konge James VI i 1589-1590 havde været i Danmark for at blive gift med Christian IVs søster, prinsesse Anne, og en voldsom storm på tilbagevejen tvang skibene ind til Norge.⁵

Det danske kildemateriale er for det 16. århundredes vedkommende spinkelt. Alligevel ser det ud til, at processerne langsomt tog fart efter 1550. I to afhandling er udviklingen påvist. Skønt de valgte fremgangsmåder er meget forskellige svarer resultaterne til hinanden.

Tabel 1: Trolldomsprocesser 1537-1600.

	Birkelund ⁶	Sejr Jensen ⁷
1537-1546:	8	11
1547-1556:	6	2
1557-1566:	8	15
1567-1575:	19	13
1576-1588:	17	8
1589-1600:	22	

Det fremgår klart, at procesantallet indtil 1560'ernes begyndelse var relativt moderat, hvorefter det begynder at stige. Især Karsten Sejr Jensen har viet denne kendsgerning

opmærksomhed; de to fald i antal efter 1547 og 1576 sættes i forbindelse med den på de tider udstedte lovgivning, og han kan konkludere, »det var lovindgreb, som i nogen grad stoppede den uhyggelige udvikling, der var i gang, ligesom recessen i 1547 gjorde det«. Hans opfattelse af årsagerne til processernes vækst er yderst skarpsindig og veldokumenteret, og ikke mindst hans valg af at se processerne dels fra de verdslige myndigheders og dels fra kirkens synspunkt har bragt den overraskende kendsgerning for dagen, at disse to institutioner havde hver sit specifikke syn på det essentielle i forbrydelsen.

Kirken var især optaget af holdninger, der kunne svække dens magt og position; »og det kunne folk, de såkaldte 'kloge folk', der foretog helbredelser på utraditionel vis; det vil sige, på anden måde end den af kirken foreskrevne. Deres ritualer og metoder virkede nemlig som en konkurrent til kirkens veletablerede ritualer og helbredelsesformer, der jo omfattede afhjælpning af beskyttelse mod alle ulykker, som kunne hænde en«. Både før og efter reformationen var de kirkelige myndigheder bekymrede over dette forhold, og i skrift og tale blev der tordnet mod de »kloge folk«. Når biskop Peder Palladius i sin *Visttatsbog* fra 1543-1544 advarede mod trolddom, var det de »kloge folk«, han først og fremmest advarede imod. Efter reformationen var endnu et motiv imidlertid kommet ind i advarslerne: »angsten for at de katolske ritualer skulle være bevarede i de 'kloge folks' signaler og manelser. Det forholdt sig nemlig således, at mange af de signeformler, som de 'kloge folk' kunne, havde et katolsk indhold, fx i form af påkaldelser af helgener, eller det kunne være direkte katolsk kirkelige ritualer«.¹⁰

Kirkens holdning var et præcist udtryk for den stramning af grebet om samfundet, der indledtes med reformationen,¹¹ og som skulle udvikle sig gennem det næste århundrede. Kampen mod de »kloge folk« var i høj grad et udtryk for forsøget på at få indført den rene protestantiske tro.

For kirken var problemet med de »kloge folk« så afgjort, at de var med til at diagnosticere sygdomme og ulykker som forårsaget ved trolddom; det var en forklaring, den syge modtog med tilfredshed, fordi den fjernede dennes angst for, at sygdommen skulle være Guds straf for ens synder. »De 'kloge folk' fjernede med deres fremgangsmåde folks syndsbevidsthed; en bevidsthed, som kirken netop i årene efter reformationen kæmpede hårdt for at få indskærpet i folk.«¹² Men derved var kirken kommet i noget af et dilemma; ved sin fremhævelse af syndsbevidstheden øgede den samtidig behovet for, at folk overførte deres skyld på andre mennesker for at aflaste sig selv for skyld og syndsbevidsthed. Reelt betød det, at til trods for, at kirken ikke direkte førte sin propaganda mod den skadevoldende trolddom, så lagde den indirekte grunden til trolddomsprocesserne i Danmark.

Ved sin understregning af det religiøse aspekt i forbrydelsen distancerede kirken sig ikke blot fra befolkningens opfattelse af indholdet i forbrydelsen, men også i første omgang fra de verdslige myndigheders: kirken ønskede kætteriet, frafaldet fra Gud, straffet, men de verdslige myndigheder havde kun ringe intention herom. I dette opgør blev kirken taberen, men dele af den kirkelige ledelse skulle senere gøre et nyt forsøg.

Gennem sin praksis indtog den verdslige myndighed en ganske anden holdning end kirken; den var ikke det mindste interesseret i »kloge folk«. Derimod var det den skadevoldende trolddom, maleficium, der var i dens søgelys; det fremgår ikke mindst af Rettertingets holdning. Ved at lægge sig fast på, at der skulle foreligge bevisliggjort gerning, før det kunne komme til domfældelse, koncentrerede den verdslige myndighed sig om

maleficium og så igennem fingre med de »kloge folk«. ¹³ Alligevel var domstolene og lovgiverne ikke mere foruroligede over fænomenet, end at man gennem lovgivningen søgte at hindre en lavine-agtig spredning af processerne. Karsten Sejr Jensen overvurderer alligevel denne lovgivning, når han hævder, at »den verdslige myndighed faktisk havde en ret afvisende holdning overfor trolddom«. ¹⁴ Myndighedernes holdning udtrykt gennem lovgivningen var langt mere et tegn på de centraliseringsbestræbelser, myndighederne havde søgt at gennemføre siden Reformationen, – og som ikke blot på trolddomsforbrydelsens område søgte at hindre retssystemets værste overdrivelser. ¹⁵

I sin vurdering af befolkningens rolle i processernes vækst har Sejr Jensen fæstnet opmærksomheden på et centralt område, når han fokuserer på det tætte samfund. Angsten for injurien voksede; injurien, der kunne skade rygtet og gøre vedkommende til afviger, hvorved man blev sat uden for det samfund, der var så nødvendig for livets opretholdelse. Det var således karakteristisk, at det kostede seks gange så meget i bøde at bagtale en person, som det gjorde at stikke en kniv i maven på vedkommende. ¹⁶ Parallelt med angsten for injurien udviklede angsten for trolddom sig, idet ordet var forlenet med en egen selvstændig skadende magt. ¹⁷ »Oven i dette kom, at priserne steg stærkt i 1500-tallet, hvilket yderligere gjorde det vanskeligt for folk, der ikke besad andre produktionsmidler end deres arbejdskraft, at slå sig igennem på ordentlig og ærlig vis.« ¹⁸ I sin afhandling har Sejr Jensen foretaget en dybtgående analyse af forholdene i Helsingør, og anførte citat præciserer de vanskeligheder, der ramte et dansk bysamfund i midten af 1500-tallet. I samspil med det restriktive samfund blev den fattige del af bybefolkningen udsat for et kolossalt pres fra prisstigningerne, der kunne føre til trolddomsanklager. Denne vækst i processerne ville på dette tidspunkt stemme overens med det billede, der gennem de senere års forskning er fremkommet for Europas vedkommende. ¹⁹

De ændringer i retning af et restriktivt samfund, der var indledt med Reformationen, gødede gennem århundredet grobunden for, at trolddomsbeskyldningerne kunne vokse frem. Sejr Jensen, hvis undersøgelse slutter med året 1588, konkluderer bla., at »trolddomsprocessernes øgede antal kan derfor ses som delvis resultat af den øgede skyldbyrde, som i stigende grad blev påført individet gennem opdragelsen efter reformationen. Dette er sandsynligvis også en af årsagerne til, at vi skal helt hen til 1560'erne og 70'erne, før trolddomsprocesserne virkelig synes at slå igennem, hvor den første generation, der er opdraget efter reformatorenes principper, er vokset op og har fået indflydelse«. ²⁰ I første omgang havde kirken lidt nederlag på et formelt plan; de verdslige myndigheder fandt ikke, at »kloge kunster« burde straffes på linie med maleficium. Reelt havde reformatoriske opfattelser dog vundet i indflydelse, således at de var medvirkende til den stadig større frygt for troldfolkenes gerninger. I 1617 blev den kirkelige opfattelse også formelt gjort dominerende.

I oktober 1617 blev den første lovgivning med hensyn til trolddomsforbrydelsen udstedt for Danmarks vedkommende. I overensstemmelse med opfattelsen på kontinentet blev djævelpagten gjort til kernepunktet, hvilket er ensbetydende med, at de danske myndigheder havde ændret opfattelse af det essentielle i forbrydelsen. Den århundredgamle trolddomstro var trængt i baggrunden til fordel for en understregning af, at det alvorlige var kætteriet, frafaldet fra Gud.

Danske forskere har uden dybere overvejelser accepteret den kendsgerning, at forordningen mod »troldfolk och deres medvidere« blev udstedt i 1617; ²¹ men andre årstal kun-

ne have været lige så velvalgte. I 1590, da der blev ført processer både i Danmark og Skotland efter den skotske kong James VI's og prinsesse Annes bryllupsrejse, eller i 1629, da den sønderjyske Lamme-Heine blev henrettet for forsøg på at forgøre kronprinsen. Ingen har reflekteret over, hvilke faktorer der var medvirkende til, at denne skelsættende forordning blev vedtaget.

Det ejendommelige er, at i monarkiet var Danmark den sidste, der fik en lovgivning inden for dette felt. Allerede i 1593 var i Norge udstedt en for Europa meget streng lovgivning, hvor det hed, at »hvor nogen saadanne folk befindes, som enten bruge eller gjøre saadanne forargelige ukristelige middel, enten med kors, signelse, læsning, og anden saadan ugudelig og ukristelig handel, da at skulle lade dennem, som befindes enten at søge eller bruge eller at gjøre saadan ukristelig handel, straffes paa livet uden al naade«. ²² Denne forordning, der indebar, at »kloge folk« skulle idømmes dødsstraf, var i 1584 udstedt for Stavanger stift, forårsaget af nogle konkrete processer. Ni år senere kom den så til at gælde for hele Norge. Årsagen til, at den fik retsgyldighed for hele Norge, synes dog noget usikker, idet som Hans-Eyvind Næss anfører, »det er noe uklart hvad som denne gang lå bak riksstyrets initiativ«. ²³ Det er ejendommeligt, at da den danske forordning blev udstedt i 1617, fik den også retsgyldighed for Norge, hvilket reelt medførte en mildning i Norge, men altså en skærpelse i Danmark. Normativt var det kun de »rette troldfolk«, der skulle miste livet, mens de »kloge folk« kunne »nøjes« med at fortabe deres hovedlod og blive landsforvist. ²⁴

Nogle begivenheder, der udspillede sig i nærheden af København, synes at have spillet en større rolle, end de tidligere er blevet tillagt. Der er tale om *Køge Huskors*. I Køge blev i årene 1612-1613 op mod 15 kvinder anklaget for trolddom, og 11 blev på disse to år henrettet. ²⁵ Denne sag vakte betydelig mere opmærksomhed hos myndighederne, end der tidligere er blevet givet udtryk for. Om en af personerne skrev Anders Bæksted, at »der dog ikke foreligger detaljerede oplysninger«, ²⁶ men denne vurdering skal modificeres. I lensregnskabet for Tryggevælde len ²⁷ skrives »ehr bekostett pa Marne Ringsbierighs som effter kong:Mayt: befallnig er bleffuen antagen for troldomb och siden henrettidt«, og lidt senere at hun havde siddet fængslet på Tryggevælde »Wndtagen 16 dage hun sad paa Kiøbenhaffns slott«. Oplysningen om, at Maren Ringsbjerg sad fængslet på Københavns slot, bekræftes af regnskabet for København len, hvor det under udgifterne til boddelen skrives ²⁸ »Wdj lige maade er hannem giffuenn for hannd och tuennde gannge haffuer Pint Maren Ringsbierrigess som her for throidomssag er fengselitt«.

Christian IV havde altså personlig været involveret i *Køge Huskors* og så interesseret, at han havde ladet denne kvinde fængsle og, da hun havde fået nævninge-tovet stadfæstet af landstingsdommerne i Ringsted, havde han ydermere fået hende overført til København, hvor hun var blevet torteret. Med det omfang, sagen i Køge fik, tyder meget på, at myndighederne i København var blevet svært foruroligede over de hændelser, der udspillede sig lige uden for deres dør.

Dertil kom, at perioden efter 1615 medførte en stramning af de religiøse forhold. Perioden omtales i enhver kirkehistorie som »ortodoksiens storhedstid«, og den var kendetegnet ved en streng lutherdom. I *Den danske kirkes historie* sættes 1617-forordningen i forbindelse med ortodoksien, »haand i haand med at fastslaa kirkens ortodokse lærepræg gik saaledes bestræbelserne paa at højne det moralske liv«. ²⁹ Det krav, kirken siden midten af det 16. århundrede havde givet udtryk for, at der skulle skrides hårdt ind over for

de »kloge folk«, blev nu opfyldt af myndighederne, – og mere end det oven i købet. Indholdet i forbrydelsen blev med forordningen fremhævet som en religiøs forbrydelse; det var frafaldet fra Gud, der skulle straffes.³⁰

Denne udvikling frem mod at understrege det kætterske i trolddomsforbrydelsen var dog ikke foregået i et intellektuelt tomrum. Den internationale teoretiske debat var også kendt i Danmark. I Universitetsbiblioteket kunne professorerne studere bl.a. *Malleus Maleficarum*, Jean Bodins *Demonomania*, og Johan Wiers *De prestigiis demonum*.³¹ Disse bøger kom fra professor i medicin Anders Lemvigs bibliotek, der efter hans død i 1603 blev overladt til Universitetsbiblioteket.³² Men også i det mindste et enkelt medlem af rigsrådet, rigskansler Jakob Ulfeldt, kendte denne debat: i hans bibliotek fandtes Bodins *Demonomania*.³³ I april 1617 forærede en anden Jakob Ulfeldt, en søn af rigskanslerens broder Mogens Ulfeldt, et eksemplar af Wiers bog til en herboende skotte Robert Oliphant.³⁴

Denne stramning var imidlertid ikke begrænset til en lovgivning med hensyn til trolddom; samme år forordningen blev udstedt, fremkom to andre. Tilsammen lader denne lovbook sig se som et moralsk korstog: en forordning om »unyttig bekostning, som sker med bryllupper, begravelser, gylden- og sølvsmykker, ædelstene og perler« og en forordning om »løsagtighed«, der generelt drejede sig om seksuel undertrykkelse.³⁵ Et missive udgik til landsdommerne om at lade disse tre forordninger forkynde på »landstinget og andetsteds, hvor det gøres nødvendigt«. Af Helsingør bytingsbog fremgår det, at de tre forordninger blev offentliggjort 26. januar 1618.³⁶ I Aalborg stifts bispearkiv findes den trykte forordning med underskrifter fra en lang række præster i Aalborg stift. Disse personlige tilkendegivelser af, at lovgivningen var kommet til deres kundskab, er det tydeligste udtryk for, at trolddomsforordningens ordlyd blev bekendtgjort for befolkningen.³⁷

Ud fra disse forhold er det klart, at trolddomsforordningen ikke stod så alene, som det med få undtagelser er blevet udtrykt i dansk forskning. Mens det nok ville være en overdrivelse at anse disse bestræbelser for et forsøg på at skabe et nyt menneske (jvf. Muchembleds opfattelse af tilstandene i Cambrésis og de spanske Nederlande generelt), så skal trolddomslovgivningen dog betragtes som en del af et større kompleks, hvorigennem der blev gjort en kraftig anstrengelse for at stramme myndighedernes greb om samfundet. Dette forsøg på en disciplinering af befolkningen udtrykkes præcist med formuleringen: »Gudfrygtighed og kirketugt, bod og underkastelse var tæt forbundne i kongemagtens og kirkens 'kulturpolitik'«. ³⁸

Sammenkædningen af trolddomstro og »pyntesyg« fremgik af et digt, den senere biskop Anders Arrebo skrev mellem 1616 og 1618 *En ny dict om de teger, som Gud allermægtigste lader dagligen skinne oc abenbaris for Mennesken, huileke der kand vel regnis blant de Tegen, som skal fremga for Menniskens Søn tilkommelsis Dag*. Indholdet redegjorde for, hvorledes Djævelen drev sit spil med mennesket og forledte det til at lægge vægten på den verdslige forgængelighed. Tøj og klæder blev til tegn på menneskets holdning til verden. Det underlige misfoster fødtes, fordi dets moder lod sig forlokke af Djævelen til at bære ubeskeden tøj og klæde sig over sin stand.³⁹

Den fremlagte opfattelse af udviklingen frem mod forordningens udstedelse kan imidlertid ikke støtte sig på officielt samtidigt materiale. 3. oktober 1617 fik Rigsrådet besked om at begive sig til København, og 15. oktober fik rådet forelagt forordningen af 12. oktober til betænkning. Tilsyneladende er det foregået med samme præambel, som fulg-

te selve forordningen, for af kongens proposition fremgår blot, at Rigsrådet skulle udtale sig derom, »disligeste och trolld och signefolk«. ⁴⁰ Desværre er rådets svar af samme dato ufuldendt, men det må formodes, at det har samtykket. ⁴¹ Ej heller synes ledsagebreve eller andre uddybende forklaringer at være fulgt med til landsdommerne, eftersom intet findes herom i Danske Kancellis arkiver. ⁴²

Umiddelbart kan det overraske, at provsterne ved de stiftssynoder, der fandt sted i 1618, interesserede sig i forskellig grad for spørgsmålet. ⁴³ Fra 1618 er optegnelser fra forhandlingerne på synoderne i Roskilde, Odense, Århus og Ribe stifter overleveret. Fra synoden i Århus findes en beretning fra sognepræsten i Søften, men skønt provstemodet foregik kun et år efter forordningens udstedelse, har provsten intet nedskrevet om monita desangående. ⁴⁴ Fra Odense stift synes intet overleveret angående belæring af præsterne. ⁴⁵ I Aalborg stift findes de ovennævnte underskrifter på forordningen. På Roskildesynoden indskærpede biskop Hans Poulsen Resen, at præsterne skulle holde vågent øje med denne type forbrydelser, »Litterae Regiae de consecrationibus illicitis et veneficiis, secundum quod singulis pastoris, observando diligentissima esse debet, ni velint ipsi puneri, ut conscit«. ⁴⁶ Men interessen har muligvis også været forskellige fra stift til stift. Antallet af processer i Århus stift var ikke så højt som i Aalborg stift, og som en af de sandsynlige ophavsmænd til forordningen måtte Resen indskærpe, at dens bestemmelser blev overholdt.

Hvorledes modtagelsen af trolddomsforordningen end har været hos myndighederne, gejstlige såvel som verdslige, så havde den en effekt på den befolkning, der førte processerne. I 1616 udspillede der sig syv processer i Jylland; derefter steg antallet til 18 i 1617, og væksten fortsatte med 41 processer i 1618. Denne vækst i processernes antal gør det desto mere beklageligt, at retsprotokollerne fra 1614 og 1615 er gået til grunde. Oplysningerne herfra ville have kunnet afsløre, om der også i Jylland havde fundet så mange processer sted, at de sammen med de allerede omtalte fra Sjælland kunne have været en af de faktorer, der var med til at fremtvinge forordningen, eller om procesniveauet i Jylland havde været relativt lavt i de foregående år.

Når forløbet fra 1609 til 1616 betragtes (se figur 2, s. 41), kunne en dristig interpolation antyde, at niveauet var relativt stabilt i årene forud for 1617. Dette år synes ligeledes stabilt, for ganske vist blev otte af de 18 domme afsagt efter forordningens udstedelse i oktober, men kun en af disse otte processer blev indledt efter 12. oktober.

At hævde, at forordningen skabte denne stigning i procesantallet ville være ukorrekt, for som påvist må der have ligget en bevidst politik bag forordningens udstedelse, men der kan ej heller være tvivl om, at forordningen var stærkt medvirkende til, at befolkningen i højere grad førte processer. Der kan således tales om en form for gensidig påvirkning.

Disse tal fører imidlertid til, at der for de jyske processers vedkommende i det 17. århundrede kan antydes et før 1618 niveau, da procesantallet synes relativt lavt og sandsynligvis også stabilt. Denne opfattelse bekræftes af det fænomen, der betegnes som »settlement-out-of-court«, altså at en mistænkt, uden at mistanken førte til retssag, ordnede tvisten i mindelighed. ⁴⁷ Det fremgår af syv processer ført efter 1618, at den anklagede tidligere havde været mistænkt, men var sluppet for at blive stillet for retten.

I seks af tilfældene omtales begivenheder, der fandt sted før 1618. Dette forhold kunne føre til den tanke, at trolddomsmistanken blev taget mere alvorlig efter 1618 end tidligere.

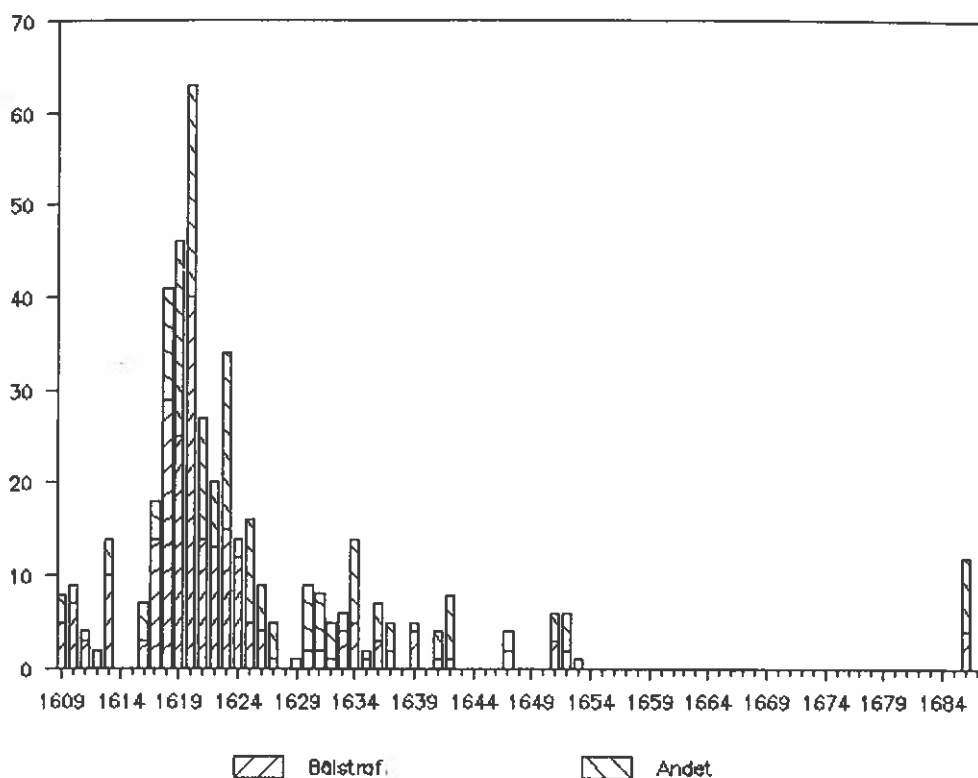
re. De involverede parter var før 1618 mere tilbøjelige til at lade den mistænkte gå, hvis vedkommende lovede ikke at øve sine onde gerninger igen. Efter 1618, da befolkningen vidste, at myndighederne så alvorligt på forbrydelsen, fulgte den de samme retningslinier.

Det var karakteristisk, at den mistænkte lovede, at hun ikke mere ville handle på samme måde, og så blev en mulig anklage frafaldet. I en sag fra Ribe (nr. 38) vidnede tre mænd, at Anne Lourups en gang var blevet grebet af en mand, fordi hun havde forgjort dennes kone, men da Anne lovede, at hans kone skulle få det bedre, slap manden hende fri. I en sag fra Skats herred (nr. 151) forklarede vidnet, at han syv-otte år tidligere havde beskyldt den nu anklagede for at have taget livet af seks af hans køer, men da hun havde lovet ikke at gøre det igen, havde han frafaldet sigtelsen.

Som det senere vil fremgå, var det især forgørelser af mennesker, troldfolkene i Jylland blev anklaget for; men af omtalen af disse tidlige overenskomster tyder enkelte træk på, at det var værdien af de forgjorte dyr, der spillede den største rolle for de mennesker, forgørelsen gik ud over. Det betød, at troldfolkene forsøgte at betale sig fri for skaden; eller måske at den skadelidte krævede, at det skete. I en sag fra Gjerlev herred (nr. 63) beskyldte en mand Maren Joens for at være skyld i sygdom blandt hans heste og kvæg; men da hun blev anholdt, krævede han 60 rigsdaler af hende for den skade, hun havde gjort. Kvinden tilbød 20 rigsdaler, men da hendes mand ikke kunne stille sikkerhed for beløbet, gik sagen alligevel til retten. På lignende måde vidnede en mand, at den anklagede (nr. 162) havde fortalt, at hun var blevet beskyldt for en kvies død, men at ejermanen havde tilbudt at frafalde anklagen, hvis hun betalte for kvien. I et enkelt tilfælde forekommer fremgangsmåden at ligne bestikkelse; en mand vidnede, at han 16 år tidligere ville have beskyldt den anklagede (nr. 246) for sin datters sygdom, men at den mistænkte havde bedt hende ikke gøre det og havde givet hende smør og ost. En anden mulighed var simpelt hen at slippe for den mistænkte i lokalsamfundet; fire mand vidnede, at den anklagede (nr. 92) 16 år tidligere havde været hyrdekvinde hos dem, men da hun benyttede trolddom og spøgeri, jog de hende af landsbyen. Selv så sent som i begyndelsen af 1617 blev denne fremgangsmåde forsøgt i en variant. Den anklagede (nr. 58) forpligtede sig til at rømme herredet, hvor hun boede, og de tre omgivende herreder i løbet af otte dage, ellers ville hun have sit liv forbrudt; det overraskende er, at denne forpligtelse var underskrevet af tre mand, deriblandt fogeden på den nærliggende hovedgård. Af ukendte årsager blev det ikke til noget med denne rømning, og kvinden blev senere henrettet.

Med andre ord synes der at have eksisteret en lempelig holdning over for de mistænkte blandt befolkningen,⁴⁸ når det vel at mærke ikke var mennesker, der havde været udsat for forgørelse. Måske især når det drejede sig om den første spirende mistanke, hvorom der endnu ikke var opnået den for de fleste processer så karakteristiske konsensus i lokalsamfundet, der godtgjorde, at den mistænkte var en troldkvinde. For det var jo ikke en enkelt eller to, der anklagede eller vidnede mod troldfolkene, men et bredt udsnit af den mistænktes sognefæller.⁴⁹

Med forordningens udstedelse stod det befolkningen klart, at myndighederne så uhyre alvorligt på forbrydelsen; og givetvis spillede det en rolle for den dramatiske vækst i processernes antal i årene umiddelbart efter 1617. Hvis man betragter figur s. 41 over disses antal fra 1609 til 1687, da den sidste egentlige trolddomsproces blev ført i Jylland,⁵⁰ kan

Figur 2. Trolddomsprocesser 1609-1687.

der registreres 494 processer. Det overraskende er den markante fordeling, der gør sig gældende; på de otte år fra 1617 til 1625 blev der ført 297 processer, hvilket udgør 60 % af alle de førte processer i Jylland mellem 1609 og 1687.⁵¹ Det var ikke usædvanligt, at processernes antal steg og faldt i de europæiske hekseprocessers historie, men når det har været muligt at studere processernes udvikling i serier, kan det forhold, at 60 % af alle processerne på næsten et helt århundrede faldt på otte år, kun karakteriseres som enestående.⁵² Her er der ikke tale om sabbatprocesser, men om maleficiumprocesser. Så godt som alle kendte processer under fænomenet sabbatprocesser kunne foregå i løbet af et par år.⁵³

Forholdene har muligvis været anderledes for Sjællands vedkommende. To undersøgte købstæder, Køge og Næstved, har processer før forordningens ikrafttræden (Køge i 1612-1613 og Næstved i 1601) og siden henholdsvis syv og tolv år efter forordningen (Køge i 1624 og Næstved i 1629).⁵⁴ Dette forhold kan skyldes, at Køge havde omfattende processer blot et par år før forordningen og derved var blevet rensat for troldfolk. På tilsvarende måde fandt de helsingørske processer sted otte år efter forordningens udstedelse. I hele perioden var der ingen trolddomsprocesser i Vejle, og i to andre jyske købstæder, Randers og Horsens, udspillede de første processer i perioden sig i henholdsvis 1624 og 1626.⁵⁵

De jyske processer kan ud fra det opstillede diagram inddeles i fire faser: 1. 1609-1617,

2. 1618-1625, 3. 1626-1656 og 4. 1657-1687. Faserne 1 og 3 er karakteriserede ved et relativt lavt og stabilt antal processer; fase 2 af det omtalte dramatiske udsving og fase 4 af et meget ringe antal processer. Faserne 1 og 3 kan betegnes som »normal-raten«, mens fase 4 er udtryk for et langt forspil til processernes endelige ophør. I første omgang skal opmærksomheden koncentreres om fase 2, der i sin atypiskhed fordrer en forklaring.

Ofte er det blevet antydnet, at hekseprocesserne var udtryk for samfund i krise, under dybtgående forandring (se s. 47 og 61 om Macfarlanes og Muchembleds tolkninger), men i Jylland må situationen for de bønder, der i vid udstrækning førte processerne, betegnes som relativt gunstig. Erling Ladewig Petersen formulerer det således, »perioden fra 1550'erne til udgangen af 1620'erne repræsenterer altså langt fra nogen ubrudt økonomisk glansperiode, men som helhed bragte højkonjunkturerne og de hastige konjunkturuudsving Danmark ... en vældig økonomisk vækst«. ⁵⁶ Danmark var først og fremmest korneksporterende, men det kan diskuteres, om bønderne overhovedet havde korn at sælge og i givet fald, til hvilket marked de solgte det. Under alle omstændigheder må det hævdes, at det var korn fra de adelige hovedgårde, der blev afsat på eksportmarkedet, mens bøndernes eventuelle afsætning gik til købstæderne. En afsætningskrise for dansk korn ramte hele landet 1618-1619, hvorfor priserne faldt; ⁵⁷ til gengæld nåede øksneeksporten netop i årene 1610-1620 sin absolutte kulmination. ⁵⁸ Givetvis havde de jyske bønder deres store andel i denne eksport. Skulle kornkrisen have betydet en indtægtsnedgang for bønderne, er denne utvivlsomt blevet genoprettet ved hjælp af øksneeksporten. Med Ladewig Petersens ord, »endnu væsentligere må tillægget af stude til videre opdræt på herregårdene (og til hjemmemarkedets forsyning) have været«, hvorfor det er hans opfattelse, at bønderne opnåede »et økonomisk udbytte af prisstigningerne«. ⁵⁹

Vækt i 1625
for
1625

For forholdene på landet kan der således ikke være tvivl om, at de år, da der blev ført mange trolddomsprocesser, ikke kan betegnes som kriseår. Der var tale om en jævn økonomisk vækst, der også kom bønderne til gode. Denne vækst havde en modsvarende effekt i købstæderne, hvor enhver prisstigning ville føles ekstra trykkende af byernes lavere lag. Men det er også ensbetydende med, at hvis trolddomsprocesserne udelukkende skulle være en funktion af de økonomiske strukturer, måtte processerne afgive forskellige billeder på landet og i byerne, men i Jylland steg antallet begge steder i løbet af de otte år. Derfor må det konkluderes, at stigningen på landet ikke kan have været en konsekvens af et samfund i økonomisk krise. Årsagerne må søges andetsteds.

I betragtning af at stigningen kun varede i otte år, må det være passende at betragte denne stigning som en form for »panikudbrud«. Det var bønderne, der førte processerne, men de var i udpræget grad blevet sanktioneret af myndighederne. I løbet af de omhandlede otte år foregik der i Jylland en form for renselsesproces; nu var de implicerede parter ikke mere rede til at forhandle sig frem til en mindelig ordning. De stedlige troldfolk blev anklaget, og at det var en paniksituation, fremgår af den form, processerne fik. Nok var det maleficium-processer, men i løbet af årene 1618-1625 minder dynamikken i processerne i de hårdest ramte områder om det mønster, der kan findes i sabbatprocesserne på kontinentet: processer, der afhang af udlæggelser af andre, tidligere dømte troldfolk (se kap. 5).

Efter 1625, da processerne gik ind i fase 3, skyldtes dette to forhold. For det første, at panik-situationen havde udryddet de eksisterende troldfolk. Fordi der ved maleficium-processer ikke findes et ubegrænset antal troldfolk, idet det tager tid at opbygge et trold-

domsrygte,⁶⁰ ebbede panik-situationen ud i løbet af en årrække. For det andet, at danske sognepræster gennem en langsom og lærepåvirket proces fik overbevist deres menigheder om det moralsk uansvarlige i at forfølge troldfolk. Dette spørgsmål vil nærmere blive behandlet i kap. 9, hvorfor det her blot skal antydes. I en proces fra 1626 vidnede en præst, at en kvinde (nr. 471) havde fået trolddomsrygte for at være skyld i en anden præsts død. Den afdøde præsts kone havde over for den vidnende præst bekræftet, at hendes mand havde beklaget sig over, at kvinden var skyld i hans sygdom, men den nu afdøde præst havde fulgt Jobs eksempel. Denne holdning minder stærkt om den, Midelfort har påvist for især lutheranske præster i det nuværende Baden-Württemberg fra midten af 1520'erne og fremefter. Disse præster udviklede en »forsyns«-tradition, baseret på studiet af Jobs Bog, ifølge hvilken Gud var det sande ophav til sygdomme og ulykker.⁶¹ Igennem hele det 17. århundrede bredte bodskristne skrifter og andagtslitteratur sig i stort tal i Danmark, – og Jobs Bog og Salmerne var gennemgående referencer, »der samlede lidelse og fortolkning i storladne billeder på Guds uudgrundelighed«. ⁶² Alle former for ulykke, hvad enten det var sygdomme eller naturkatastrofer, blev set som Guds straf over de syndige mennesker. Blandt andet på grund af den religiøse holdning blev dette panikudbrud ikke gentaget, da 1617-forordningen blev medtaget i Store Reces af 1643, hvor niveauet svarede til det i fase 1 beskrevne.⁶³ Ganske vist nu ikke med henvisninger til indgåede overenskomster, men nu på baggrund af præsternes belæring og eventuelt en ændret holdning blandt den del af befolkningen, der kunne læse andagtslitteraturen.

Fase 4 i de jyske processer fra 1657-1687 vil særskilt blive behandlet i kap. 9.

Med den procedure, der blev benyttet i de jyske trolddomsprocesser, kan det ikke overraske, at godt 90 % af de anklagede blev anset for skyldige af den befolkning, de boede iblandt. Kirkenævningerne blev som bekendt valgt blandt den anklagedes sognefæller, og eftersom forgørelserne netop gik ud over de samme sognefæller, var det givet, at kirkenævningerne i langt de fleste tilfælde måtte finde anklagede skyldige. Udfaldet af nævningernes kendelse er kendt i 463 af de 494 processer, og af disse 463 processer faldt nævningeeden i 402 tilfælde ud med en skyldigkendelse, altså i 86,8 % af tilfældene. Der kan ikke konstateres nogen forskel på antallet af skyldig/ikke-skyldig kendelser i løbet af perioden, hvilket betyder, at når en mistænkt blev bragt for retten, så skyldtes det, at vedkommende blev anset for skyldig. Årsagerne til processernes ophør skal således ikke findes i en mere udtalt grad af skepsis på 1. instans niveau i det juridiske system.

Når processerne blev appelleret til landstinget, faldt raten af stadfæstelser af skyldigkendelser brat. I de 494 processer blev 245 personer dømt til bålet, eller 49,6 %. Lidt over halvdelen blev således frifundet på grund af bevisets stilling. I kap. 3 er de principper, landstingsdommerne lagde til grund for deres domsafsigelser, analyseret, og som påpeget skyldtes denne frifindelsesrate ikke skepsis over for realiteten i forbrydelsen, men mere at dommerne søgte at følge juridiske principper. Det afgørende er, at der ikke kan erkendes nogen iøjnefaldende forskel på landstingsdommernes afgørelser i de tre første faser; fra 1626 til 1656 førtes 129 processer, hvoraf de 40 endte med bålstraf, altså 31 %. Men fra 1657 frem til 1687 afsagdes der først bålstraffe ved processernes slutfase i 1680'erne; i dette tidsrum er det klart, at der fra landstingsdommernes side blev udvist en god portion skepsis.

Landstingsdommernes holdning spillede ingen rolle ved procesantallets bratte fald i midten af 1620'erne; på det tidspunkt stadfæstede de stadig over halvdelen af kirkenæv-

ningernes afgørelser. Det betyder imidlertid også, at årsagerne til faldet i processernes antal ikke skal ansues ud fra retssystemet, men andetsteds som tidligere påpeget. Processerne hørte simpelt hen op med at komme i samme antal.

Frifindelsesniveauet stemmer i det store og hele overens med det niveau, der kan findes andre steder i Europa,⁶⁴ hvor frifindelsesraten varierede mellem 20 og 60 %. En nøjagtig sammenligning kan dog kun finde sted de steder, hvor den juridiske procedure var ensartet, altså med obligatorisk prøvelse, og det var kun få steder, f.eks. i Sverige efter 1614 og i Frankrig efter 1624. I Jylland viser forholdene, at 1. instans niveauet dømte hårdere end appelinstanserne, og det samme billede kan findes andre steder i Europa.⁶⁵

At tidsrummet fra 1618 til 1625 var en periode med et anormalt højt antal trolddomsprocesser, fremgår klart af en sammenligning med andre forbrydelsestyper. Sammenligningen er udarbejdet på grundlag af Hofman-Bangs regest til landstingsdommene fra Viborg; eftersom forholdet mellem 1. og 2. instans i dansk straffesagspraksis er så uhyre ringe udforsket, skal den følgende opstilling ikke opfattes som en kriminalstatistik. Trolddomsprocesserne var underkastet appel, men hvorledes var forholdet ved f.eks. tyveri? Opstillingen vil dog under alle omstændigheder vise Hofman-Bangs antal af trolddomsprocesser i forhold til det totale antal sager, der blev indbragt for landstinget; og det er et udtryk for den betydning, disse processer relativt havde i en given periode.⁶⁶ Til sammenligning er opstillet fire andre sagstyper,⁶⁷ hvoraf de tre var pålagt lige så strenge straffe som trolddom, og den fjerde kunne være forspillet til en trolddomsproces eller afslutningen derpå.⁶⁸

- I: Trolddom
- II: Sædelighedsforbrydelser
- III: Angreb mod liv og legeme
- IV: Tyveri
- V Ærekrænkelser⁶⁹

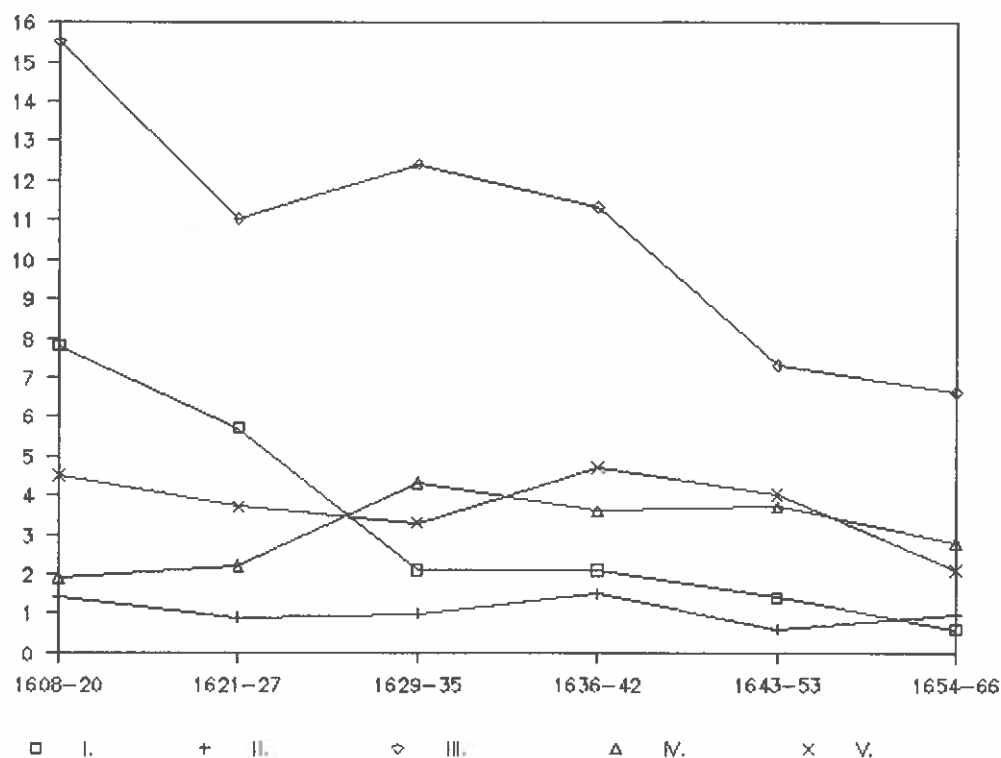
De 42 år i det 17. århundrede, hvorfra der findes dombøger, er opstillet i seks grupper fra 1608 til 1666. I første kolonne opgives det samlede antal sager pågældende år.

Tabel 2: Trolddom, sædelighedsforbrydelser, angreb mod liv og legeme, tyveri og ærekrænkelser 1608-1666.

	Total	I	II	III	IV	V
1608	163	0	3	16	6	10
1612	145	3	1	23	4	8
1616	457	9	10	70	13	20
1617	556	27	9	102	10	22
1618	574	64	8	95	7	32
1619	370	45	4	68	2	15
1620	380	59	1	36	8	12
	2695	207	36	410	50	119
		7,8%	1,4%	15,5%	1,9%	4,5%

Tabel 2 fortsat.

	Total	I	II	III	IV	V
1621	194	15	4	15	3	6
1622	516	33	4	71	10	16
1623	405	34	5	42	10	22
1624	526	35	3	50	10	14
1625	602	22	6	52	16	24
1626	300	10	2	48	8	12
1627	117	3	1	14	2	5
	2660	152	25	292	59	99
		5,7%	0,9%	11%	2,2%	3,7%
1629	44	0	0	7	5	1
1630	344	4	1	36	13	15
1631	354	5	3	24	23	12
1632	298	6	4	27	15	12
1633	165	1	3	38	5	4
1634	390	18	7	55	14	11
1635	290	6	1	47	6	7
	1885	40	19	234	81	62
		2,1%	1,0%	12,4%	4,3%	3,3%
1636	317	8	3	34	11	11
1637	316	11	9	14	11	11
1638	453	1	3	43	12	19
1639	230	5	3	29	8	16
1640	350	17	8	52	15	18
1641	160	0	2	25	9	9
1642	239	2	2	37	9	13
	2065	44	30	234	75	97
		2,1%	1,5%	11,3%	3,6%	4,7%
1643	120	2	0	21	5	3
1646	101	0	2	15	5	5
1647	141	1	2	9	5	3
1649	266	6	1	18	6	13
1651	154	2	0	7	3	3
1652	158	3	0	9	9	10
1653	234	3	2	7	11	10
	1174	17	7	86	44	47
		1,4%	0,6%	7,3%	3,7%	4,0%
1654	92	1	1	6	4	4
1655	115	0	1	15	3	2
1656	109	1	2	8	5	1
1661	73	0	0	4	4	2
1664	125	1	2	6	1	1
1665	104	0	1	6	1	3
1666	96	1	0	2	2	2
	714	4	7	47	20	15
		0,6%	1,0%	6,6%	2,8%	2,1%

I : Trolldom III : Angreb mod liv og legeme V : Æreskrænkelse
 II : Sædelighedsforbrydelser IV : Tyveri

Figur 3. Trolldom, sædelighedsforbrydelser, angreb mod liv og legeme, tyveri og æreskrænkelse 1608-1666 fordelt på seks 7-års perioder.

Resultatet af analysen viser (se figur 3), at angreb mod liv og legeme i alle seks perioder var den hyppigste forbrydelse, men at trolldom i de to første perioder lå relativt højt over de tre andre sagtyper, for derefter at falde brat, således at den i sidste periode var den ringest repræsenterede. Selv æreskrænkelse, der i de fem tidligere perioder havde ligget langt under trolldom, oversteg nu denne sagstype. Når figurens repræsentativitet skal vurderes, er det helt afgørende, at sagstyperne II, IV og V i alle seks perioder var uhyre stabile, med få udsving, hvorfor det relative billede af de sager, der blev indbragt for landstinget, klart viser, at trolldomsforbrydelsen i de to første perioder udgjorde et normalt udsving på landsbasis.

1617-forordningen skabte således for Jyllands vedkommende en ekstraordinær situation, der resulterede i et kolossalt opsving i trolldomsprocessernes antal, men det blev en engangsforeteelse bla. forårsaget af præsternes disciplinerings- og læreproces. Fra 1650'erne var de jyske processers antal stærkt faldende, og »besættelsen i Thisted« var således ikke det naturlige endepunkt på en jævn udvikling.

Tillæg til Jyske Lov (ca. 1400)

Om Trolddom.

Hvis en Mand beskylder en anden for, at han har forgjort noget, som tilhører ham, med Trolddom, og den sagsøgte ikke vedgaar, men nægter det, og Sagsøgeren beediger Sigtelsen imod ham, da skal den sagsøgte værge sig med Nævn i Kirkesognet, saavel over for Sagsøgeren som over for Biskoppen.

ler oc handt haffuer thett giort udaff Wanwittighedt, tha skall hand igenngiffu then, Sagen er anrörendis, hues bewiislige Skade, Kost oc Teringe, hand thet paa giortt oc ledett haffuer. Kand thet oc findis oc bewises, att Dommeren haffue taget Gunst, Gaffue, Wenskaff, Wildt eller Frendskaff for Retten, tha skal hand therfor affsettis oc ey sidde mere i Dommere-Sted, oc böde emodt Bonden Skaden igenn, oc Konningen siden hwes igen offuerbliffuer aff hans Boesslodd.

8.

Om Tings-Windne, falske Windisbyrdt oc Menedere.

Skulle ingen Tings-Windne efter thenne Dag udgiffuis offuer allt wort Rige Danmarck, enten till Herritztingh, Landtztingh, Bircketingh eller Bytingh, som gieller paa nogen Mands AEre, Liiff eller Eygenndom, uden then thet paagielder bliffwer thetill loughligen kallit, oc fanger Warsel, eller oc er self till Weyermoels Tingh.

Item om ther findis oc nogen Tiidt Windne emodt Windne, oc udi een Sag, tha skall Dommeren grandgiiffueligen grandske oc forfare alle the Windisbyrdt paa bode Sider, oc dömmen efter the, som rettwise kand findis, medenn the, som uretferdige findis, forfølges therfore som herefter følger, oc thersom nogen aff Partenne skiuder paa widere Windisbyrdt oc Bewisninge, endt handt tha tillstede haffuer, tha tillstedis hannom saa mögett som Lougen udwiser, dog icke uden en Tiidt, tha skall neffnis huad Windisbyrdt mand paaskiuder, oc huilken som bliffwer feldt eller funden for Menedere eller falske Windisbyrdt, for Dom til Herritztingh, Landtztingh, eller andenstedtz, hwor Dom settis, tha skulle Dommerne, som thennom felde, were forplicatede till att lade Herritzskriffueren tegne oc skriffue uden paa samme Windne, att the ere felde; oc skulle Herritzskriffuere, Birckeskriffuere, Landtztingskriffuere, oc thealigeste Byskriffuere, om thet skeer udi Kiöbstederne, were forplicatede wedt then Eedt, the sore oc forplicatede ere, att forskicke samme Windner medt theris Naffn, som felde bliffue, till Leensmanden udi hwilckens Leen the besiddendis ere, oc Leensmanden skal neste Tingh thet efter lade thennom forkynde till Herritztingh, som felde ere, oc tha straffes ther paa theris Faldtmaal aff Leensmanden, om thet er aff Kronens, eller oc hwer aff sitt Herskaff, om thett er aff Adelen, oc ey staa for fulde eller til troende udi no-

gen Windisbyrdt efter then Dag. Findes oc nogen, som förre er feldt, therefter i nogen Windisbyrdt, tha straffis hand igen paa sitt Faldsmaal, alligewell hand winder Sandingen. Findis hand att winde Lögen, tha miste hand tuo Fingre. Endt deller Dommeren eller Skriffueren mett nogen, böde III Marck till Bonde-Sagen oc III Marck till Konge-Sagenn.

Item windner noger Mandt paa Tinge, eller er udi Long eller udi Tings-Windne, ther lauffsögt er, eller er udi Forbudt, eller er udi Bande, windner han först, tha ere the alle felde, ther hannom windner efter, endtdog hand windner Sandingen, medenn windner hand sidst, tha felder hand ey uden seg self.

Item skall ey heller nogen udediske Mendiske, eller nogre andre, som forwunden er för nogen uerligh Sag, Tyffue, Troldkarle eller Troldqwinder, staa till troende, enthen udi Windisbyrdt eller i andre Maade, ehuaadt the wille sige eller windne paa nogen.

9.

Om Tingefredt oc Kirckefredt.

Hwilcken Mandt, som findes enten paa Tinge, udi Kircke, Kirckegaardt, enten till Herritztingh, Landtzingh, Bircketingh, Bytingh, eller noger andenstedtz, som Dom oc Rett settis, tager till Werge, höder eller truer nogen Mandt medt wredt Hugh eller wergende Hand, oc thet er bewiseligt, endtdog hand ingen Skade gör, böde till sitt Herskaff X Lodt purt Sölff för hwer Sinde hans Bröde saa findis. Endt hugger handt eller stinger till Bloduide, oc saa att Saar worder, tha böder handt för Saar, som Lougen udwiser, oc theroffuer till sit Herskaff XX Lodt purt Sölff. Endt slaar hand Pust eller Nessue-Hug, Staffs Hug, eller udi noger anden Maade, tha böder hand therefore efter Lougen, oc till sit Herskaff X Lodt Sölff för Tinghfredt eller Kirckefredt. Skeer Drab paa Tinge, oc worder Draberen greben wedt ferske Gerninger, tha miste hand Halsen oc hans Boeslodt att were forbroit, Halffdeelen till thenz Arffwinge, som drabenn wordt, oc Halffdeelen till sitt Herskaff, om thet icke skede aff Wode eller Nödtwerge. Endt findis Twiff udi noger Maade, tha skulle Sandemendt eller Nessninge therom skillie; ere the oc flere om Gierningen, tha böde Hoffwitmanden som forskreffuit staar, oc Mettfölgerne hwer halfft saa mögitt.

hans Hoffwitlodt were forbrott, halff till then Dödis neste Arffwinge, oc halff til hans Herskaff, oc Mandraberens Slegt thermet were qwitt for allt ydermere Feygde, oc ey besweres mett nogen ydermere Bodt; oc thersom saadanne Mandtdraber oc hans Mettfölger undkommer, tha skulle Sandemendt therom skiellie, oc sweries handt tha fredlös, oc Efftermaalsmandt klager thet for Konningens Fogett eller Leensmandt, tha skall handt lade ransage oc söge efter hannom offuer allt sitt Leen paa Konningens, oc lade rette offuer hans Hals, hwor hand hannom ther efter kand betrede paa Konningens. Oc udi lige Maade skulle oc Adellen were forpligtede att söge oc straffe offuer Manddraberen paa sin Hals, om thet er aff the ris Tienere, oc icke tage ther Gunst eller Gaffue fore; oc will Adelen icke straffe theris Tienere, som bliffue sorett fredlösse for Manddrab, tha mue Leensmendene, udi hwes Leen thet er udi, grike thennom oc lade straffe theroffuer, som forskreffwet staar. Will oc icke Konningens Fogett straffe Konningens Tienere, som bliffwe soren fredlös for Manddrab, tha mue then, som Jorddrott er till thenn Gaard, som then boede eller i waar, som slagen bleff, oc hans Howittlodt att were forbrott, som forskreffwit staar, oc Manddraberens Slect thermet were uden Feygde. Endt römmer Manddraberen oc flyer, saa hand ey kand uppspörgis eller betredis oc suergis fredlös, tha böde hans Slectinge till then Dödis Frender rett Landebod efter Lougen, oc thermet were angerlös for Feygde, oc hans Hoffwitlodt were forbrott till hans Herskaff. Medenn findis oc bewinsis Manddrab att were giort aff Wode oc Nödtwerge, oc Manddraberen swergis till Bodt oc bliffue tillstede, tha skall bödis efter Lougen, oc icke meer, oc gielde hwer till Bodt som handt udloffwer, oc Manddraberen oc hans Slect were thermet uden Feygde, oc Konningens Leensmandt skall were plictig att liuse Konningens Fredt offuer hannom til Tinge. Endt fordristes then Dödis Slect att feygde eller feygde lade Manddraberen eller hans Kiön herudoffuer, tha skall hwer aff thennom, som saa gör, böde XL Marck till Konning-Sagenn oc haffue forbrott the Böder, the skulle haffue.

17.

Om pynlig Forhöringe.

Item skal ingen pynligen forhöres uden then, ther loughligen tillforrn forwundenn er til Döde for nogen Ugierning.

opsettis slig sager fran en tid til en anden, saa retten derofver forhallis, da er ochsaa derpaa besluttet, at naar femten eller sexten mend herefter blifve lougligen opkrefvit, skulle de inden sex samfelde ugger der nest efter endeligen sige paa hves sager, de blifve tilnefnd at skulle dømme paa, under deris boeslods fortabelse til deris herskaf. Udi lige maade skal och holdis med oldinge, naar de opkrefvis at skulle giøre markeskiel.

Kilde til: Sameledis efterdi . . . deris herskaf, er reces 1569 § 5.

8. Hvorledis holdis skal, naar kirkenefnd ofversvere nogen troldomssager.

Och eftersom vi hafve formerkt, hvorledis at naar kirkenefn och andre, som pleie at sverge om trolddomssager, opkrefvis och sverge nogen, som beskyldis for slig misgierninger, til ilden, da er det tit och ofte blefvit befundet, at de, som saa ere blefvit ofversvorit och ret, hafve verit uskyldige¹, da paa det at ingen i saa maade skulle ofverillis eller uskyldeligen tagis af dage, førre end endelige dom er gangen, ville vi, at al tid herefter saa dermed holdis skal, at naar kirkenefn hafver ofversvorit nogen, som for troldomssager er anklagit, da skal dend, som ofversvorit er, icke strax rettis, men blifve besiddendis, til saa lenge sagen indstefnis til landstinget, och landsdommerne da at dømme derpaa och enten dømme forskrefne kirkenefn ved magt eller feld at vere, och dersom dends slegt och venner, som ofversvorit blifver, icke ville stefne sagen til landsting och tage dom, da skal det stande dend anden part oben fore at stefne och² tage endelige dom efter, som forskrefvit staar. Dog skal dend, som ofversveris, icke aflifvis, førre dom er gangit til landsting, som førre er rørt.

¹ Rosenvinge: Gle. domme 3, 207. ² RT forbig.: stefne och.

9. Hvorledis herefter holdis skal met adelens begrafvelser her udi riget.

Desuden trykt samtidig på to blade: engang med årstal 1618 og to gange med rigtigt årstal, men med andre indbyrdes afvigelser. Trykt hos Rørdam: Kirkelove 3, 61-62 og Paus: Forordninger etc. for Norge, s. 567-68.

Eptersom atskillige mandater och forordninger om bryllupper, begravelser, gylden- och sølfstykke, edelstene, perler och anden aldels unyttig och skadelig bekostning af voris kierre her fader och her fader och siden nu af os self voris undersaatte til største gavn och frembtarf udgangne och publicerede ere, och befindis dog, at de udi mange maader icke epterkommis af den aarsage, at bisperne och hospitalsforstanderne, som derom hous lensmændene at angifve paalagt och befalet var, under tiden icke hafver gjort den tilbørlig randsagning, daa paa det forskrefne forordninger i saa maader herefter icke forsømmis och afleggis skulle, ville vi voris lensmænd, de nu er eller herefter komendis vorder, alfvorligen och strengeligen budtit och befalet hafve . . ., at de enhver udi sit len saa vel i kiøbstederne som paa landit [oc]¹ adelsgaarderne self personligen eller och ved andre [lader]¹ fortare och hafver grandgifvelig indseende, at forbemelte forordninger holdet och epterkommit vorder, saa frembt de icke selfver de bøder, samme forordninger om formelder, ville udgifve och der foruden stande til rette som de, ofver vore mandater icke holde ville.

¹ Således P.

FRON 1617

473.

1617 12. oktober. (Hafniæ.) Frdg. om troldfolk og deres medvidere.

Sall. tegn. 21, 258-59.

P: Samtidigt tryk i pateniformat med kongens segl, last ved by- og herredsting i Halland.

Desuder trykt 2 gange samtidig på 2 blade med 20 og 21 linjer på 1. side. Trykt efter et af disse tryk hos Rørdam: Kirkelove 3, 60-61, Paus: Forordninger etc. for Norge, s. 568-69 og Skand. litteraturselsk. skrifter 1811, s. 166-68.

-Eptersom daglig forfarenhed gifver til kiende, at nogle hemmelige konster, som [ere]¹ signen, manen, maalen, characteres eller malen², vise igien, visse dagers udi ugen udveilelse etc., fast gaar i svang och holdis for indifferent och uforbudne af den aarsage, at de formenis at komme meniskerne och fe til gafn och helbrede, saa och epterdi der udi under tiden mengis och vanbrugis nogle formente guds ord, uanset at saadanne konster af gud allermegtigste høiligen forbudne ere som de, meniskerne fra gud och af hannom tilforordnede naturlige hielp och medicin til diefvelen och hemmelige unaturlige raad och middel henvender och bortfører, och der foruden befindis forskrefne konster fast at verre alle trolfolkis første alphabet och til troldoms onde och ulyckelig idret et ret ophof och begyndelse, da paa det saadan guds fortørnelse och vederstygelighed nest guds hielp kunde afstillis och forekommis, hafver vi verrit foraarsagit at tenke paa alvorlige och der til tienende middel och veie och derfor med vore rigens raad saaledis herom determinerit och forordnit, saa och [hermet]¹ determinerer och forordner,

1. at dersom nogen epter denne daug befindis udi forskrefne konster kyndige och forfarne at verre och dennom øfve och bruge, daa skulle de, som³ ere af adel, stande til rette och straffis epter, som af os och vore rigens raad ofver dennom kient och afsagt vorder; de andre, som icke ere af adel, skal hafve forbrut deris boeslod och rømme alle vore riger, lande och førstendomme, meden de, som saadanne folkis medvidere ere och deris raad och daad til sig eller sine bruge eller bruge lade, skal første gang, om de ere af adel, staa obenbare skrift och hafve forbrut til nestliggendis hospital et tusinde daller; de andre skulle i lige maader staa obenbare skrift

¹ Således P.³ P: om de.² P: maler.

och straffis epter deris formufve; anden gang, saa frembt nogen befindis i samme forseelse, da skulle de, e hvo som helst de ere, uden al exception lige pen och straf verre undergifne med dennom, som konsterne øfve och der udi forfarne ere.

2. Hvis rette trolfolk belangis er, som med diefvelen sig bebundit hafver eller med hannom omgaais, med dennom skal forholdis epter lougen och recessen; meden de, som sig med saadanne folk indvikler och ved deris troldom noget sig understaar at lade forrette, skal straffis paa deris hals uden ald naade.

3. Och paa det saadan voris alvorlig vilge och forordning gud til ere dis bedre kand epterkommis, da biude vi och hermed strengeligen befaller alle vore befallingsmend och ridderskaf, saa och bisper, provister, prester, borgemestere, raadmend, fogeder och alle andre, som ere i øfrighed[s]¹ kald och bestilling, at de enhver epter sin condition, strax de derom videndis vorder, alle dennom, om hvilke denne vor forordning formelder, andgifver, tiltaller och straffe lader, saa frembt de self derfore icke vil stande os til rette som de, saadanne folkis medvidere ere och med dennom samtycke.

¹ Sledes P.

474.

1617 31. oktbr. (Hafniæ.) *Missive til her Jens Sparre, lensmand i Vithands og Gønge herreder, om flytning af Gønge herreds ting.*

Skånske legn. 4, 157.

Eftersom vi komme udi forfaring, hvorledis Gønge herridsting der udi eders len skal ligge icke vit fra en bye och en mølle, hvor øl skal selgis, hvorhen de, som ting skal søge, undertiden sig begifver der same steds dennom at sette til driks, hvorudofver stoer uskickellighed och møgit uleilighed tit och ofte forarsagis, formedelst at